

TEINE DEMOGRAAFILINE ÜLEMINEK JA EESTI RAHVASTIKU NÜÜDISARENG

Allan Puur, Leen Rahnu

1. SISSEJUHATUS

Lõppeval aastal täitus kaksikümmend aastat sündmustest, mis andsid Eestile võimaluse vabaneda pool sajandit valitsenud võõrast võimust. Kui tavaliselt paistab rahvastik teiste valdkondade taustal silma inertsusega, mille puhul sügavamateks muutusteks tarvisminevat aega arvestatakse põlvkondadega, siis möödunud kahe kümnendi kohta seda öelda ei saa. Mitmekordsed ja järsud trendisuuna vahetused ei jäta kahtlust, et oleme selle aja kestel olnud tunnistajaks ühele kõige dünaamilisemale etapile Eesti moderniseerumisjärgses rahvastikuloos. Rahvastikuprotsesside teisenemine on moodustanud ühiskonnas toimunud pöörde lahutamatu osa ning selle tulemusena on Eesti rahvastikupilt tänaseks põhjalikult muutunud.

Tuleviku suhtes ei ole 1990. aastatel alguse saanud demograafilised suundumused erilist kindlustunnet pakkunud. Rahvastikualastes arutlustes väljendub see kestlikkusega seotud küsimuste sagedases esilekerkimises, sõltuvalt arutlejast kas murelikumas või veidi leebemas sõnastuses. Sellisest tunnetusest kantuks võib pidada ka Statistikaseltsi tänavust aastakonverentsi¹, kus peetud ettekanne on käesoleva kirjutise lähtekohaks. Artikkel põhineb möödunud kümnendi algupoolel ja keskpaigas valminud Eesti rahvastikuarengu käsitlustel (Katus, Puur, Põldma 2002; Katus, Puur 2006a; 2006b), laiendades neid kahes suunas. Esiteks on analüüsiga hõlmatud rahvastikuprotsesside suundumused 2000. a-te teisel poolel, teiseks vaadeldakse rahvastikumuutusi lähtuvalt teise demograafilise ülemineku (2DÜ) ideestikust, mis on aja jooksul saanud üheks mõjukamaks kontseptuaalseks raamistikuks nüüdisaegse rahvastikuarengu mõtestamisel.

Artikkel koosneb kahest osast ja kokkuvõttest. Et eestikeelses kirjasõnas on 2DÜ ideestikku puudutatud vaid möödaminnes, algab artikkel lühikese ülevaatega selle käsitluse kujunemisest ja põhiväidetest. Täiendava põhjuse annab selleks veerandsaja aasta möödumine 2DÜ mõiste teaduskäibes toomisest. Artikli teises osas vaadeldakse demograafilises arengus Eesti taasiseseisvumisele järgnenud muutusi, rahvastikuprotsessidest on tähelepanu pööratud peamiselt sündimusele ja peremoodustusele. Ühelt poolt kuuluvad need protsessid 2DÜ teoreetilisse huvikeskmesse, teisalt omavad nad tähtsat kohta rahvastiku kestlikkuse üle peetavates arutlustes. Artikli Eesti-aineline osa tugineb autorite ja kolleegide viimaste aastate töödel, mille tulemused on avaldatud erinevates väljaannetes (Katus, Puur, Sakkeus 2008; Katus, Puur, Sakkeus, Põldma 2009; Puur, Sakkeus, Põldma 2009; Klesment 2010; Klesment, Puur 2010; Puur jt 2012). Võimalust mööda võrreldakse Eestit käsitlusaluses protsesside osas Euroopa teiste riikidega.

Kokkuvõtvases osas analüüsitakse teise demograafilise ülemineku käsitluse suhtes tehtud kriitikat ja püütakse vastukäivaid vaatenurki lepitada. Samuti arutletakse Eesti rahvastikuarengus 2000. a-tel toimunud muutuste võimalike taustategurite üle ja võrreldakse Eesti kohta koostatud rahvastikuprognose läbi möödunud kahe kümnendi.

¹ Eesti Statistikaseltsi 21. konverents (20.–21. aprill, 2011) kandis pealkirja „Kas Eesti rahvas jääb püsima?“.

2. TEINE DEMOGRAAFILINE ÜLEMINEK — KÄSITLUSE PÕHIJONED

1986. a-l ilmus sotsioloogiaajakirja *Mens en Maatschappij* erinumber pealkirjaga „Rahvastik: kasv ja vähenemine“. Selle avaartiklis püstitasid numbri koostajad Dirk van de Kaa ja Ron Lesthaeghe hüpoteesi, mille kohaselt olid Põhja- ja Lääne-Euroopa maad möödunud sajandi kuuekümnendatel aastatel jõudnud rahvastikuarengu uude järku. Seda arengujärku otsustasid autorid nimetada teiseks demograafiliseks üleminekuks. Rahvusvahelise kõlapinna saavutas kõnealune hüpotees vähem kui aasta hiljem, kui mainekas USA rahvastikuväljaanne avaldas van de Kaa pikema kirjutise „Europe’s Second Demographic Transition“ (1987).

Nendele esimestele publikatsioonidele järgnenud veerandsajandi vältel on 2DÜ idee leidnud rahvastikuteadlaste hulgas suurenevat poolehoidu ning kujunenud oluliseks vahendiks arenenud maade, eriti Euroopa rahvastikuarengu üldistamisel. Aja jooksul on 2DÜ käsitlust arendatud nii selle väljapakujate (Lesthaeghe 1995; 1998; Lesthaeghe, Surkyn 2002; Lesthaeghe and Neels 2002; Lesthaeghe 2010; van de Kaa 1994; 1999; 2004) kui oponentide (Cliquet 1991; Coleman 2004) osalusel. Mitte vähem tähtsat rolli on selles protsessis kandnud ühe uusi tahke ilmutav rahvastikuareng ja seda puudutavad empiirilised uurimused. Eelkõige just viimased on aidanud kõrvale jätta lihtsustavaid või koguni ekslikke oletusi ning viia teoreetilisi arusaamu samm-sammult paremasse kooskõlla reaalsusega.

Ülevaadet 2DÜ ideestikust on otstarbekas alustada veidi kaugemalt, üleminekust traditsiooniliselt nüüdisaegsele rahvastikutaastele.² Lähtekoha ja võrdlusalusena on see põhimõtteline demograafiline murrang omanud olulist tähendust 2DÜ kontseptsiooni arendajate kui ka selle arvustajate jaoks.

2.1. „Esimene“ üleminek ja selle lõpulejõudmine

Demograafilise ülemineku teooria sõnastati selle klassikalisel kujul 1930.–1940. a-tel. Ülemineku mõiste võtsid rahvastikutaaste süsteemse teisenemise tähistamiseks üksteisest sõltumatult kasutusele Adolphe Landry (1874–1956) Prantsusmaal ning Frank Notestein (1902–1983) ja Kingsley Davis (1908–1997) Ameerika Ühendriikides.³ Üldistades rahvastikuprotsesside suundumusi jõudsid Landry (1934) ja Notestein (1945; 1953) arusaamisele, et 19. sajandil Euroopas ja selle meretagustes siirdemaades alanud muutused viivad kogu varasema rahvastikuloole vältel valitsenud demograafilise režiimi asendumisele uuega, mille tunnusjoonteks on pikk eeldatav eluiga, madal sündimus ja rahvastiku süvenev vananemine. Suremuse ja sündimuse vähenemise ebasünkroonsus režiimivahetuse ajal toob kaasa loomuliku iibe ja rahvaarvu kasvu hüppelise kiirenemise, mida hakati nimetama rahvastikuplahvatuseks. Sõltuvalt selle intensiivsusest võib rahvaarvu suurenemine ulatuda mõne põlvkonna vältel kümme ja enamagi korrani.

Üleminekuteooria võtmeks on demograafilise režiimivahetuse üldisus: suhteliselt väikeses pioneerriikide/rahvastikurühmade kogumis alguse saanud muutustel on tendents levida, haarates lõpuks kaasa kogu ülejäänud maailma. Tagantjärele on ilmselt raske kujutleda, et asjad oleks võinud kuidagi teisiti minna, kuid esialgu polnud režiimivahetuse üldisuse näol tegemist sugugi mitte enesestmõistetava asjaga. Leidus küllalt skeptikuid, kes pidasid selle levikut väljapoole eurooplastega asustatud maid suhteliselt ebatõenäoliseks (Thomson 1929). Kinnituse üleminekukäsitluse paikapidavuse kohta tõi pärast Teist maailmasõda hoogustunud suremuse ja sündimuse langus arengumaades, esialgu Ladina-

² Sageli räägitakse 2DÜ kontekstis varasemast režiimimuutusest kui esimesest demograafilisest üleminekust.

³ Landry tituleeris kõnealust nähtust revolutsiooniks (*la révolution démographique*). Notestein ja Davis eelistasid ülemineku mõistet (*demographic transition*). Inglise keele mõjukuse tõttu on neist kahest jäänud käibes tugevamini püsima viimane.

Ameerikas ja Ida-Aasias, hiljem ka teistes piirkondades. Teooria sõnastamisele järgnenud empiiriline töö on oluliselt täpsustanud varasemat ettekujutust demograafilise režiimivahetuse ajaraamist, vastasseostest nüüdisajastumise teiste koostisprotsessidega ning mõjust ühiskonnale (Coale, Watkins 1986; Caldwell 2006).

2.2. Teise ülemineku rahvastikuprotsessiline tuum

Teooria kohaselt oleks demograafilisele üleminekule pidanud järgnema rahvastikuprotsesside uus tasakaal, mille raames madal suremus ja taastetaseme lähedusse langenud sündimus teineteist tasakaalustavad (Notestein 1953; Kirk 1996). Tegelikuses suure režiimimuutuse lõpulejõudmine prognoositud stabiliseerumist endaga kaasa ei toonud ja rahvastikuprotsesside kulg on 20. sajandi teisel poolel osutunud eeldatust dünaamilisemaks. Samas ei järgnenud „esimese“ ülemineku lõppemisele siiski mitte otsekohe teine, vaid demograafilise ülemineku Teise maailmasõja ajaks põhijoontes lõpetanud maades mahutas end nende vahele beebibuum. Et teine üleminek kerkis esile eeskätt vastandina beebibuumile, on põhjust ka seda nähtust korraks meenutada.

Beebibuumile andis nime sündimuse tõus riikides, kus see oli 1920.–1930. a-tel taastetasemest allapoole langenud. Kuigi sündimuse suurenemise märke võis täheldada juba 1930. a-te teisel poolel, võttis nähtus buumi ilme pärast sõja lõppu. Kaasaegsetele üllatuseks ei piirdunud tõus sõjale järgneva mõneaastase kompensatsiooniperioodiga, vaid viis sündimuse 20–25 aastaks taastetasemest kõrgemale (Macunovich 2002). Selle põhjuseks on tõsiasi, et beebibuumi tagapõhi oli lihtsast sündimustaseme muutusest märksa laiem: nähtuse kujunemisele aitas kaasa mitu samaaegset ning üksteise mõju võimendavat suundumust rahvastikuprotsessides. Nii toetas kõrget sündimust ka rahvastikuarengu pioneerriikides 1940–1960. a-tel asetleidnud abiellumuse suurenemine, pere loomine varasemast nooremas eas ja lastetuse vähenemine. Tagantjärele võib öelda, et kõigi nimetatud muutuste ühiseks algpõhjuseks oli kõnealustes riikides üle paarisaja aasta püsinud abiellumustüübi taandumine.⁴

Uus etapp rahvastikuarengus — teine demograafiline üleminek — hakkas end beebibuumi kogenud maades näitama 1960. a-te keskpaigast. 2DÜ määratlemisel on tähelepanu keskmes paljus samad protsessid, mis olid andnud näo sõjajärgsele beebibuumile, muidugi selle vahega, et trendisuund pöördus ühest ajajärgust teise jõudmisel vastupidiseks. Milliseid muutusi 2DÜ mõiste hõlmab? Teist üleminekut käsitlevast kirjandusest saab välja tuua viis suundumust, mis moodustavad selle rahvastikuprotsessilise tuuma (van de Kaa 1987; Lesthaeghe 1995).⁵

Esiteks kuulub 2DÜ juurde sündimuse vähenemine. Kui 1950. a-tel ja 1960. a-te algupoolel oli summaarne sündimuskordaja Euroopas keskmiselt 2,6–2,7 last naise kohta, siis

⁴ Jutt käib (Lääne-)Euroopa abiellumustüübist, mida selle avastaja John Hajnal (1965) määratles kahe tunnuse kaudu: naiste keskmine esmaabiellumisvanus pidi olema vähemalt 23 aastat (sageli 25–26) ja üle 10% (sageli 15–20%) täiskasvanutest ei abiellunud ega omanud lapsi. Geograafiliselt oli E. a.-t. levikuala lääne pool nn. Hajnali piirist, mille põhjapoolne otspunkt asus ajaloolisel Ingerimaal ja lõunapoolne otspunkt Aadria mere ääres Trieste lähistel. Hajnali piirist ida poole jäävates maades oli naiste keskmine abiellumisvanus alla 18–20 aasta ja vallaliste suhtarv 2–5 %-ga põlvkonnast. Väljaspool Euroopat abielluti kohati veel nooremalt, vallalisusmäär ei ületanud enamasti 1–2%. Rahvastikuarengus oli Euroopa abiellumustüüp toiminud mehhanismina, mis aitas varase demograafilise üleminekuga rahvastikes aeglustada suremuse vähenemisest põhjustatud rahvaarvu kasvu. Suremuslanguse edenedes „ligipääsu piiramisest“ abielule enam ei piisanud ja tõhusama moodusena järgnes üleminek peresisele sündimuskontrollile. Viimase levides minetas maltuslik abiellumustüüp ühtäkki otstarbe, mis aitab seletada beebibuumi teket.

⁵ Protsesse üksikasjalikumalt liigendades on võimalik esitada ka pikemaid loendeid. Näiteks sündimuse vähenemise juures saab soovi korral välja tuua lastetute ning väike- ja suurperede vahekorra muutused, seksuaal- ja kontratseptiivkäitumises asetleidvad nihkeid jne.

1970. a-tel langes perioodsündimus taastetasemest allapoole. Läbi senise rahvastikuloo madalaim sündimus fikseeriti 20. sajandi viimasel kümnendil: 1995–1999 piirdus sündimuskordaja keskmiselt 1,42 lapsega naise kohta. Piirkonniti ja üksikute riikide lõikes näitas statistika aga madalamat taset, mille tähistamiseks tuli kasutusele võtta varem tundmatu tasemekategooria — ülimald (*lowest-low*) sündimus⁶. Aastatuhande vahetuse paiku iseloomustas selline sündimustase ligi kahtekümmet riiki, kus elas üle poole Euroopa rahvastikust (Sobotka 2004).

Teiseks 2DÜ tunnusjooneks peetakse abiellumuse vähenemist. Võrreldes beebibuumi ajajärguga, mida tagantjärele on nimetatud sageli ka abielu kuldseks ajastuks, sekundeerib abiellumuse vähenemine ulatuse poolest edukalt sündimuse langusele. 21. sajandi alguskümnendil moodustas abiellumuse üldkordaja Euroopas keskmiselt veidi üle 60% kuuekümnendate keskpaiga tasemest; mitmetes riikides on vähenemise määr üle 50% (Eurostat 2011). Sama suundumust kinnitab summaarne (esma)abiellumuskordaja, mille arvuline väärtus on tõlgendatav abiellujate osakaaluna (ting)põlvkonnas. Kui beebibuumi ajajärgul ulatus kõnealune suhtarv Euroopas tüüpiliselt üle 90%, siis 2DÜ hüpoteesi sõnastamise ajaks 1980. a-tel oli see vähenenud keskestlääbi 70%-ni. Sedavõrd vähene abiellumus oli rahuaja oludes samuti pretseedenditu ja sarnaselt sündimusele on abiellumus viimase paarikümne aasta vältel veelgi vähenenud.

Kolmandaks teisele ülemineku iseloomulikuks suundumuseks on lahutumuse kasv. 1960. a-te algusega võrreldes on vastav üldnäitaja suurenenud Euroopas keskmiselt ligi kolm korda (Council of Europe 2006). Riikide tasemel võib leida näiteid aga ka märksa kiiremast, viie ja enama korrani küündivast kasvust. Pärast 1980. a-taid on lahutumuse üldnäitaja tõus küll aeglustunud, kuid see peegeldab tõenäoliselt riskialuse rahvastikuosa (lahutamiseks on tarvis esmalt abielluda) ahenemist nooremates põlvkondades. Protsessi dünaamikat kohortvaates kajastava summaarnäitaja põhjal otsustades peadib paljudes Euroopa maades nüüdisajal lahutusega 40–50% abieludest. Teise ülemineku eel ületas vastav suhtarv haruharva 10–15% taset.

Neljandaks 2DÜ elemendiks on perevormide mitmekesisustumine. Seda tendentsi väljendab kõige selgemini vabaabielu levik, millest on saanud alternatiiv abielule mitte üksnes lühiajaliselt, kooselu algusjärgus, vaid püsivama kooseluvormina (Andersson, Philipov 2002). Sellesuunalisest muutusest annab hea ettekujutuse väljaspool registreeritud abielu sündivate laste suhtarv. Kui 1960. a-tel leidis Euroopas vaid üksikuid riike, kus see ületas 10%, siis nüüdisajal sünnib mitmetes maades väljaspool abielu üle poole lastest (Eurostat 2011). Perevormide mitmekesisustumine avaldub samuti üksikvanemapere ja korduskooseludest tekkinud uusperede varasemast sagedasemas esinemises (Keilman 2006).

Viies teise ülemineku juurde kuuluv muutus puudutab rahvastiku protsesside ajastust. Vastandina beebibuumi ajajärgul valitsenud noorenemisele iseloomustab 2DÜ-d abiellumise ja laste sünni edasinihkimine hilisemasse ikka. 1960. a-te lõpul ja 1970. a-tel selle muutusega alustanud maades on naiste keskmine vanus esimese lapse sünnil tõusnud 5–6 aasta võrra ja ulatus 2000. a-tel 28–29 aastani (Council of Europe 2006). Veel kiiremini on ajastusmuutus kulgenud abiellumise puhul. Mitmes riigis on naiste keskmine vanus esmasabiellu astumisel ületanud 30. eluaasta piiri, lüües sellega kõik varasemad rekordid. Koos koolist tööellu siirdumises asetleidnud nihetega on peremoodustuse edasilükkamine muutnud täiskasvanuikka jõudmise mustreid laiemalt (Corijn, Klijzing 2002; Blossfeld jt 2005). Perestruktuuridega sarnaselt on see tähendanud eluteede varasemast väiksemat standardiseeritust ja mitmekesisuse kasvu.

1980. a-te lõpul sõnastatud teise demograafilise ülemineku hüpoteesi uudsus seisnes selles, et ta seostas tolleks ajaks hästi teadaolevad, kuid tüüpiliselt eraldi käsitletud suundumused ühtseks tervikuks. 2DÜ käsitluse kohaselt polnud sündimuse ja abiellumuse

⁶ Summaarne sündimuskordaja väiksem kui 1,3 last naise kohta (Kohler, Billari, Ortega 2002).

vähenevise, lahutumuse kasvu, perevormide mitmekesistumise ning peremoodustuse ajastuses toimunud pöörde samaaegsus juhul, vaid märguande uue ajajärgu algusest rahvastikuarengus.

2.3. Üleminek kui demograafiline innovatsioon

Iga üleminek kätkeb eneses muutusi, kuid mitte kõik muutused rahvastikuprotsessides ei ole käsitletavad üleminekuna. Omaduste määratlemine, mis annavad demograafilistele muutustele režiimivahetuse tähenduse oli tõusnud küsimuseks juba „esimese“ ülemineku käsitluses. Kui sellega seotud mõttekäike lühidalt kokku võtta, võib välja tuua kolm tunnusjoont, millele üleminekuks pretendeeriv muutuste kogum peaks vastama.

Kõigepealt eeldab üleminek varasemast selgesti ja oluliselt eristuva demograafilise käitumise tekkimist, mida üldise praktika mõttes varem ei tunta.⁷ Uudne käitumine tekib algul reeglina väiksemates rühmades, kuid teatud lüvendil ületamisel hakkab see kiirenevalt levima, kuni uued käitumismallid on saanud üldiseks. Teiseks eeldab üleminek muutuste pöördumatust, mis annab toimuvale evolutsioonilise protsessi ilme ja eristab seda süsteemi parameetrite lihtsast varieerumisest. Ülemineku kolmandaks tunnusjooneks on muutuste üldkehtivus: režiimivahetus peab sarnas(t)e mustri(te) kohaselt aset leidma kõigis ühiskondades, erandeid jätmata. 1970.–1980. a-tekstis oli nende kriteeriumide täidetust leidnud kinnitust „esimese“ demograafilise ülemineku osas. Nii arenenud riikide kui ka arengumaade käsitlustest oli tolleks ajaks selgunud, et teatud kriitilise piiri ületamisel hakkab demograafilise käitumise nüüdisajastumine ennast positiivselt tagasisidestama ja viib rahvastikusüsteemi uude olekusse.⁸

2000. a-tekstis kogunenud uurimismaterjal kinnitab, et sarnased jooned on iseloomulikud ka 2DÜ põhisuundumustele. Kõige selgemini on seda demonstreeritud hilisele peremoodustusele viiva ajastusmuutuse puhul. Kohler, Billari ja Ortega (2002) määratlesid ülemineku algusajaks varaseima 3-aastase kalendriperioodi, mille vältel naiste keskmine vanus esimese lapse sünnil suurenes vähemalt 0,3 aasta võrra. See näiliselt tagasihoidlik muutus — vaid 0,1 vanusaastat ühe kalendriaasta kohta — tähistas kõigi analüüsiga hõlmatud riikide puhul sellist piiri, mille ületamisel pole liikumine hilisema sünniajastuse poole enam tagasi pööratav tagasi pööratav ega peatu enne uue tasakaaluseisundini jõudmist.⁹ Uurijate jaoks oli muutuse reeglipärasus sedavõrd muljetavaldav, et nad ei pidanud paljudeks tituleerida seda ajastusüleminekuks (*postponement transition*). Artikli järgnevatest osadest selgub, et samalaadne reeglipärasus avaldub ka 2DÜ teistes põhikomponentides.

Kui teise ülemineku idee veerand sajandit tagasi sõnastati, üldistas see tolleks ajaks Põhja- ja Lääne-Euroopas ilmnenud suundumusi. Kontinendi ülejäänud osades avaldusid 2DÜ-ga seonduvad muutused piiratud ulatuses. Nii oli Lõuna-Euroopas 1980. a-tel täheldatavad kolm eespool loetletud viiest 2DÜ põhielemendist, sündimuse ja abiellumuse vähenemine ning peremoodustuse nihkumine hilisemasse vanusesse. Tõendid perevormide mitmekesistumise ja abielude püsivuse vähenemise kohta puudusid (Palomba 1995; Billari jt 2002). Ida-Euroopat iseloomustas 1980. a-tel jätkuvalt nüüdisaegse rahvastikutaaste kontekstis kõrge abiellumus ja taastetaseme lähedane sündimus, samuti polnud selle

⁷ Üldise praktika mainimine on reservatsioonina vajalik, sest spetsiifilistes rahvastikurühmades võib vastav käitumine olla levinud juba varem. Näiteks teadmised sündimuskontrolli viisidest ulatuvad ajas palju kaugemale kui nende demograafilise ülemineku käigus tekkinud kõikne rakendamise (Riddle 1997).

⁸ Euroopa demograafilist ülemineku süvitsi käsitlenud Princetoni projekt (1963–1984) tõi sündimusülemineku puhul kriitilise lüvendina välja abielusündimuse 10%-se vähenemise võrreldes üleminekuelse „platooga“ (Coale, Treadway 1986).

⁹ Emade keskmine vanus esimese lapse sünnil 29–30 aastat, teise lapse sünd kolmekümnendate eluaastate keskpaiga läheduses.

piirkonnas märgata olulisi muutusi abiellumise ega laste sünni ajastuses. Viiest põhisuundumusest oli Ida-Euroopas kindlalt tõendatud vaid lahutumuse kiire tõus. Enamuse 2DÜ ilmingute puudumine idablokis pakkus ülejäänud Euroopale sedavõrd süsteemset kontrasti, et tegu arvati olevat uue ida-lääne vahelise erisusega. Erinevalt 17.–18. sajandisse ulatuvast Hajnali piirist arvati uus lahkmejoon kulgevat mööda külma sõja rindejoont (Monnier, Rychtarhikova 1992; Ní Brolcháin 1993; Roussel 1994).

Demograafilise režiimi varieeruvus Euroopa piirkondade vahel 1980. a-te lõpul jättis küsimuse teise ülemineku universaalsusest esialgu lahtiseks, kuid järgnenud rahvastikuareng on selles osas kahtluse hajutanud. Lõuna-Euroopas on selgesti alanud liikumine perevormide kiire mitmekesistumise suunas (Castiglioni, Dalla Zuanna 2009; Gabrielli, Hoem 2010). Selle tõenduseks on abieluväliste sündide kiiresti suurenev osakaal, mis 2010. a-l ulatus Itaalias ja Maltal 25%, Hispaanias 33% ja Portugalis 38%-ni. Kreekas ja Küprosel on vastav suhtarv küll oluliselt madalam, kuid samuti tõusuteel. Samuti on kiiresti kasvanud Lõuna-Euroopa riikide varasemas väga madalad lahutumusnäitajad. Ida-Euroopas on 1990. a-tel käivitunud kõik selles regioonis varem alaesindatud või puudunud 2DÜ suundumused: sündimus on vähenenud allapoole taastetaset, abiellumusnäitajad moodustavad keskeltläbi poole 1980. a-te tasemest, registreeritud abielu kõrvale on alternatiivse kooseluvormina tõusnud vabaabielu ning toimub peremoodustuse edasilükkamine hilisemas vanusesse.

Samuti nagu „esimeses“, eristuvad ka teises üleminekus oma teerajajad ja järelkäijad. Nagu lugeja ilmselt järeldada on jõudnud, pärinevad teise ülemineku pioneerimaad Põhja- ja Lääne-Euroopast. Tegemist on üldjoontes sama maaderühmaga, kus algas Euroopas 19. saj-l pööre nüüdisaegsele rahvastikutaastele (Coale, Watkins 1986; Chesnais 1992). Seda võib võtta täiendava tõendusena teise ülemineku sarnasusest „esimesele“. Kuigi 2DÜ tuumossa kuuluvad protsessid on liikunud samas suunas, ei ole see viinud aga demograafiliste mustrite konvergensini. Kõige selgemini avaldub erisuste püsimine sündimuses, mille puhul on Euroopas alates 1990. a-test välja kujunenud kaks erinevat rühma (Frejka, Sardon 2004; Frejka, Sobotka 2008). Veidi lihtsustades esindavad neist ühte Põhja- ja Lääne-Euroopa maad, kus summaarne sündimuskordaja jõudis 2000. a-tel taastepiirile üsna lähedale.¹⁰ Taastetasemest oluliselt madalamat on sündimus Lõuna- ja Ida-Euroopa, samasse rühma võib liigitada ka Lääne-Euroopa saksakeelsed maad. Vaid vähestes selle rühma riikides on sündimuskordaja viimastel aastal ületanud 1,5 lapse taset.

Taastetasemest vaid pisut madalam sündimus paljudes Põhja- ja Lääne-Euroopa maades on andnud ainekriitikutele, kes on kahtluse alla seadnud madala sündimuse asjakohasuse teise ülemineku põhielementide hulgas (Coleman 2004). Samas ennustasid 2DÜ idee autorid küll taastetasemest madalamat sündimusest, kuid mitte selle konkreetset taset (van de Kaa 1987, Lesthaeghe 1995). Lisandunud teadmised on viinud rahvastikuteadust arusaamise poole, et sellist ühest taset ei pruugi üldse olemas olla, täpselt samuti nagu polnud ühest sündimustaset nüüdisajastumisele eelnenud traditsioonilises rahvastikutaastes.¹¹ Selle asemel paistavad eksisteerivat rahvastikutaaste erinevad alarežiimid, mida on nimetatud ka 2DÜ variantideks (Lesthaeghe 2010). Ülemineku variandilisuse teadvustamine juhatab meid edasi selle võimalike seletuste juurde.

¹⁰ 2010. a-l sündis Prantsusmaal 2,01, Rootsis 1,99, Suurbritannias 1,98, Norras 1,95, Taanis 1,88, Soomes 1,87, Belgias 1,84 ja Hollandis 1,80 last naise kohta (Eurostat 2011).

¹¹ Üleminekueelse sündimuse suure variatsiooni avastamine oli üheks Princetoni projekti oluliseks tulemuseks. Andmed 18.–19. saj-i kohta näitasid, et Euroopa provintsid (n=577) võis sündimustaseme erisus ulatuda kuni 50%-ni (Coale, Watkins 1986).

2.4. Seletusmudel — motiiv, tahe ja vahendid

Teise demograafilise ülemineku vältel rahvastikuprotsessides asetleidvate muutuste seletamistarve on andnud rahvastikuteaduses hoogu mitmesuunalistele otsingutele. Kui 2DÜ suundumused endast Põhja- ja Lääne-Euroopas märku hakkasid andma seostati neid esialgu majanduslike teguritega. 1970. a-te alguse naftakriisi, järgnenud majanduslanguse ning samaaegse sündimuse ja abiellumuse vähenemise juures oli küllalt loomulik püüda neid arenguid omavahel seostada.

Makrotasandist lähtudes püstitas Richard Easterlin (1975) hüpoteesi, mille kohaselt sõltuvad sündimus ja peremoodustus majanduslikest oludest, kuhu demograafiliste ja majanduslike tsüklite põimumine erinevaid põlvkondi asetab. Easterlini oletuse kohaselt avanevad väiksemaarvulistele põlvkondadele soodsamad tingimused hariduses, tööturule sisenemisel, sissetulekutes jne, mis teevad võimalikuks nende varasema abiellumise ja kõrgema sündimuse. Suurearvuliste põlvkondade liikmed, kelle satuvad konkurentsitihedamatesse oludesse, on sunnitud abiellumist edasi lükkama ja omavad keskeltläbi vähem lapsi. Majandustsüklid võivad põlvkondade suurusest johtuvaid erisusi võimendada või tasandada. Easterlini väljapakutud skeem sobis nii beebibuumi aegse sündimuse ja abiellumuse tõusu (seda kandsid pms väikesearvulised sõdadevahelisel ajal sündinud põlvkonnad) kui ka sellele järgnenud languse seletamiseks (pereikka hakkasid jõudma buumiaja suured kohordid).

Mikroökonomikal põhinevad seletused seonduvad paljus majandusnobelist Beckeri töödega (1993). Demograafilised otsused määrab selles käsitluses ära erinevate käitumisalternatiividega seotud „kasu“ ja kulude vahekord, mida ratsionaalselt kalkuleeriv indiviid püüab optimiseerida. Selles raamistikus on oletatud, et naiste haridustaseme ja tööhõive tõus ning teenimisvõimaluste avardamine suurendab laste sünni ja kasvatamisega kaasnevat loobumiskulu ja vähendab *ceteris paribus* soovi järelkasvule pühenduda. Kirjeldatud hüpotees leidis 1960.–1980. a-tel toetust empiirilistest uurimustest, mis osutasid naiste tööhõive ja sündimuse negatiivsele seosele.

Majanduslike seletuste populaarsusele andis uue impulsi 2DÜ-le omaste demograafiliste suundumuste esilekerkimine Ida-Euroopas 1990. a-tel. Sündimuse järsu vähenemise, abielu taandumise ja peremoodustuse edasilükkamise põhjust nähti ühiskonnamuutuse kaasnenud mitmesugustes raskustes: massilise töötuse tekkes, madalates sissetulekutes, vaesuses, riigipoolse hoolde äralangemises ning süvenevas ebakindluses tuleviku suhtes. Demograafiline uurimistöö oli varem kinnitanud kõnealuse seose olemasolu 19. saj-i ja 20. saj-i algupoole kontekstis (Kirk, Thomas 1960; Teitelbaum 1984). Selle tõttu pole üllatav protsüklilise seose leidmine peremoodustuse ja majanduskonjunktuuri vahel paljudes 1990.–2000. a-te rahvastikuarengut käsitlevates töödes (UNECE 1999, 2000; Ahn, Mira 2001; Adsera 2005; Sobotka, Skirbekk, Philipov 2011). „Kriisihüpoteesiga“ suhteliselt sarnaseks võib pidada ka globalisatsiooniteooriaid, selle vahega, et 2DÜ põhjusi nähakse mitte üksnes akuutsetes majanduslikes raskustes, vaid samavõrra üleilmastumisega kaasnevas riskide ja määramatuse suurenemises (Beck 1992; Blossfeld jt 2005).

Argumentatsiooni loogilisuse ja mõju olemasolu kinnitavatele leidudele vaatamata jääb kriisihüpoteesist rahvastikuprotsessides 2DÜ vältel toimuva teisenemise seletamisel väheks. Majanduslangused ei kesta tavaliselt kaua, enamasti mõne aastaga asenduvad need tõusuga ning pikemate ajavahemike lõikes valitseb olude paranemine või stabiilsus kriiside üle. See tõsiasi peab paika ka Ida-Euroopa majandusliku süsteemivahetuse osas. Edukamad riigid väljusid majanduslangusest juba enne 1990. a-te keskpaika ja kümnendi lõpuks olid mitmed neist ületanud SKT sotsialismiaegse maksimumi (UNECE 1999; 2000). Heaolu kasvule ja majanduse taastumisele vaatamata ei ilmnunud neis aga märke naasmisest endise demograafilise režiimi, taastetaseme lähedase varase sündimuse või abielukeskse

peremoodustuse juurde. Pigem vastupidi, majanduslikult edukamate riikides toimus eemaldumine 1970.–1980. a-te demograafilistest muustritest keskmisest kiiremini (Sobotka 2003). Pikemale ajaproovile ei ole vastu pidanud ka Easterlini ega Beckeri ideed.¹²

Teise demograafilise ülemineku teooria arendajad on otsinud rahvastikuprotsesside suunamuutustele seletust eespool kirjeldatuga võrreldes laiemast tegurikompleksist. Alates 1960. a-test sündimuses ja peremoodustuses asetleidnud muutusi on 2DÜ raamistikus seostatud kolme laadi — struktuursete, kultuuriliste ja tehnoloogiliste — tegurite koosmõjuga (van de Kaa 1994; 1999). Üldisemas vaates rakendab teise demograafilise ülemineku seletusmudel sama mõttekonstruktsiooni, mis oli parkümmend aastat varem aidanud mõista traditsiooniliselt nüüdisaegsele rahvastikutaastele viinud muutusi. Konstruktsiooni looja, Princetoni projekti eestvedaja Ansley Coale'i (1973) formuleeringu kohaselt eeldab demograafilise käitumise uuenemine kolme laadi tingimuste täidetust. Esimese tingimuse kohaselt peab uus olema endisega võrreldes millegi poolest motiveeriv ning pakkuma eeliseid, mis kaaluvad üles uuega kaasnevad jõupingutused ja riskid. Teiseks uute käitumismallide leviku tingimus on nende aktsepteeritavus kehtivate normide ja tavade seisukohalt; uuelaadse käitumise omaksvõtt eeldab, et vastuolud olemasolevate normidega lahenevad uue aktsepteerimise kasuks. Kolmandaks tingimuseks on muutuseks tarvilike vahendite, teadmiste jms olemasolu, mis seondub tehnoloogiaga. Coale võttis need kolm tarvilikku tingimust lühidalt kokku märksõnadesse *readiness*, *willigness* ja *ability*. Ehkki van de Kaa eelistas teist sõnastust on mudeli ülesehitus mõlema juhul sarnane.

Mudeli toimimist selgitades on Lesthaeghe ja Vanderhoeft (1999) võrrelnud seda pudelikaelaga: muutuse teokssaamiseks on tarvis, et ükski loetletud tingimustest poleks selle teel takistuseks. Kui mõni eeldustest pole täidetud — uutlaadi käitumine ei paku selgesti tunnetatud eeliseid, muutus on liiga tugevas kontrastis kehtivate normidega või puuduvad selle teokssaamist võimaldavad vahendid —, siis ei sõltu ülejäänute täidetusest õigupoolest midagi. Muutusi käivitavaks teguriks saab sellisel juhul viimase, otsustava takistuse äralangemine. Samas ülejäänud tegurite neutraalsuse korral, näiteks kui uudne käitumislaad ei eelda normatiivset sanktsioneeritust ega tehnoloogilist tuge, käivitada muutuse ka ainsas teguris toimuvad nihked. Need omadused on andnud Coale'i mudelile paindlikkuse ja võimaldanud seda rakendada väga erinevate rahvastikumuutuste seletamiseks. „Esimese“ demograafilise ülemineku puhul aitas see ületada vastuolu teooria esialgse, sotsiaal-majanduslikke tegureid tähtsustanud formuleeringu ning empiiriliste tõsiasiade vahel.¹³ Samavõrd on Coale mudeli panust samuti raske ülehinnata teise ülemineku puhul. Mudeli konkreetsetest rakendustest ülevaate andmine läheks seoste protsessi- ja kontekstispetsiifilisuse tõttu liiga mahukaks, seepärast piirdume kahe üldisema tõdemusega.

Kui globalisatsiooniteooria, deprivatsiooni- ja kriisiteesi puhul lähtutakse arusaamast, et madala sündimus, abielu taandumine jms ilmingud kujutavad endast kohandumist ebastabiilsuse või olude halvenemisega, siis 2DÜ raamistikus ei käsitleta neid muutusi üheplaaniliselt pealesunnituse värvingus. Tasakaalustatum suhtumine tuleneb Coale'i mudeli esimesest eeldusest, mille kohaselt pikaajalised ja olulised käitumismuutused — ülemineku kontekstis käib jutt vaid sellistest — kätkevad endas varasemaga võrreldes uusi võimalusi. Nii näiteks ei otsita vabaabieli populaarsuse põhjust barjääridest, mis abiellumise üha raskemaks muudavad. Pigem käsitletakse vabaabieli paarisuhte peamistes funktsioonides abieli

¹² Alates 1980. a-test pole sündimustrendid kohordisuuruse muutumist enam järginud. Seos naiste tööhõive ja sündimuse vahel pöördus 1990. a-tel negatiivsest mõõdukalt positiivseks (Ahn, Mira 2002; Morgan 2003; Engelhardt, Prskawetz 2004).

¹³ Üleminek nüüdisaegsele rahvastikutaastele ei alanud sageli enam linnastunud ja/või tööstuslikult arenenud piirkondadest. Riikide tasemel näitlikustab seda Prantsusmaa ja Inglismaa võrdlus: „maailma töökojas“ hakkas sündimuse vähenema u 60 aastat hiljem kui sotsiaal-majandusliku modernisatsiooni osas mahajäänud Prantsumaal. Samalaadset paradoksi on näidanud ka Eesti sündimusülemineku piirkondlike erisuste analüüs (Katus 1994a).

sarnasena, millele lisandub abieluga võrreldes suurem paindlikkus: kooselu alustamise ja selle lõpetamise „kulud“, kui suhe ei vastanud ootustele, on vabaabieliu puhul väiksemad (Oppenheimer 1988; Wu 2000). Vabaabieliu levik ja nende võimaluste kasutamine sõltuvad peremoodustust reguleerivatest normidest, aga ka haridussüsteemist, töö- ja eluasemeturu toimimisest, tõhusate kontratseptiivide kättesaadavusest jms (Nazio 2008). Taoliste elementide kaudu, mille hulgas on struktuurset, kultuurilist kui tehnoloogilist laadi tegureid, on võimalik mõista uute perevormide leviku ajalis-ruumilist ja kontekstuaalset varieeruvust. Sama kehtib ka teise ülemineku ülejäänud põhiilmingute suhtes.

2DÜ seletusmodeli teiseks rõhutamist väärivaks jooneks on kultuurilise tagapõhjaga tegurite tähtsustamine. See distantseerib teise ülemineku käsitlust eeskätt mikromajanduslikust lähenemisviisist. Nagu eespool mainitud on viimase keskmesse asetatud abstraktne üksikisik, kes aruka valiku põhimõttest lähtudes kalkuleerib võimalike alternatiividega seotud plusse ja miinuseid. On ilmne, et mõõdupuud, mida taolise kalkuleerimise juures rakendatakse ei sünni kujutletava üksikisiku peas, vaid luuakse sootsiumis. Need mõõdupuud eksisteerivad normide, väärtuste, hoiakute jms kujul, mis omandatakse sotsialiseerumise käigus (Bongaarts, Watkins 1996; Palloni 1999). Neis mehhanismides avaldub mikro- ja makrotaseme loomulik seostatus, mis on samuti 2DÜ seletusmodeli tugevuseks.

Lõpetuseks tasub rõhutada, et teise demograafilise ülemineku seletusmudel ei aseta ühtegi kolmest tegurirühmast ülejäänutest aprioorselt kõrgemale.¹⁴ Koos kõrge abstraktsioonistmega tagab see mudeli paindlikkuse ja kohandatavuse erinevatele juhtumitele (Lesthaeghe 1998). Mitmepõhjuslikkust salliva raamkäsitlusena ei vastandu 2DÜ teoreetiline mudel selle juures spetsiifilisematele seletusviisidele, vaid vastupidi, võimaldab neid konkreetsete rahvastikumuutuste seletamisel edukalt rakendada, muidugi empiirilise tõendusmaterjali poolt seatud piire respektides.

3. EESTI RAHVASTIKU SÜNDIMUS- JA PEREARENG 1991–2010

Artikli järgnev osa keskendub Eesti rahvastikuarengus taasiseseisvuse ajal toimunud muutustele. Rahvastikuprotsessides ilmneva pikaajalise, sageli üle mitme inimpõlve ulatuva järjepidevuse tõttu tuleb enne lähimineviku juurde asumist meenutada, milline on olnud Eesti rahvastiku üldine arengujoon ja lähteseis taasiseseisvumisel.

Euroopa üldpildis kuulub Eesti nende maade hulka, kus pööre nüüdisaegse rahvastikutaaste suunas käivitus varakult. Ettevalmistavaks sammuks sel teel oli Euroopa abiellumustüübi kujunemine 17.–18. sajandil; kui võtta arvesse Ingerimaa ümberrahvastamist, moodustas Eesti selle varasest ja kõigest abiellumisest eristuva käitumismudeli idapoolseima levikuala (Palli 1997; 2004). „Esimese“ demograafilise ülemineku algust tähistavad muutused rahvastikutaastes hakkasid Eestis ilmnema 19. sajandi keskpaigas. Kuigi sündimuse ja suremuse üldnäitajad olid lühemaajaliselt vähenenud juba varem, käivitus 1860. a-te paiku mõlema protsessi intensiivsuse ühesuunaline ja püsiv langus. Princetoni projekti tulemused annavad alust väita, et sündimusülemineku poolest kuulub Eesti varaseima üleminekuga rahvaste esikümnesse (Coale, Watkins 1986; Katus 1994b). Lähiriikidest sarnanes Eesti ülemineku ajastuse osas Läti ja Rootsi ning edestades Soomet, Leedut ja Venemaad. Rahvastikutaaste kui terviku seisukohalt iseloomustas Eestit suremuse ja sündimuse

¹⁴ Mõnikord võib kohata tõlgendust nagu oleks 2DÜ peamiseks tõukejõuks kultuurilised muutused (nt Sobotka 2003; Perelli-Harris, Gerber 2011). Selle eksiarvamuse allikaks on 2DÜ käsitluse vastandumine majanduspõhiste seletusviisidele, mis kultuurilisi tegureid reeglina eiravad. Teise ülemineku teoreetikud on mistahes teguri primaarsuse idee tagasi lükanud (Lesthaeghe, Vanderhoeft 2001).

vähenevise sünkroonsus, mille tulemuna jäi rahvaarvu kasv (vähem kui kaks korda) ülemineku vältel tagasihoidlikuks.

Demograafilise ülemineku lõpulejõudmine ja uue ajajärgu algus Eesti rahvastikuloos langes kokku omariikluse kaotusega.¹⁵ Pool sajandit kestnud okupatsioonide põhjustatud rahvastikumutused kujunesid ulatuslikuks ning nende pärandit tuleb silmas pidada ka iseseisvuse taastamisele järgnenud suundumuste käsitlemisel. Eestiga rahvastikuarenguliselt sarnastes maades, kus sündimus oli 1930. a-tel langenud samuti taastetasemest allapoole või selle lähedale, järgnes sõjale beebibuum. Eestis (samuti Lätis) jäi beebibuum olemata ning 1960. a-te keskpaigani püsis sinne sündimus taastetasemest allpool, olles üks madalamaid nii Euroopas kui ka maailmas (Frejka jt 2004).

Vastupidiselt 2DÜ pioneerrriikidele, 1960. a-te lõpul sündimus Eestis suurenes ning jõudis veidi enam kui 20 aastaks taastetaseme lähedusse. Põlvkonnaaetes tõusis põlisrahvastiku sündimus keskmiselt 1,8 lapselt naise kohta 1920. a-tel sündinutel 2,1 lapseni 1950. a-tel ja 1960. a-te algul sündinute hulgas. Samaaegselt leidis aset peremoodustuse noorenemine, mis seostus Euroopa abiellumistüübi hääbumisega. Eestis osutus kõnealune noorenemine märksa pikemaajalisemaks kui enamikus Hajnali piirist lääne pool asunud maades ja 1970.–1980. a-tel iseloomustas Eesti kaugenemine riikidest, mille omaga sinne rahvastikuarengu oli sarnanenud eelnenud paarisaja aasta vältel. Rahvastikutaaste põhikomponentide lõikes kandis see kaugenemine samas erinevat märki: ühelt poolt iseloomustas Eestit sel ajal kõrgem, taastetaseme lähedane sündimus, teisalt ilmnes süvenev mahajäämus suremuses ja rahvastiku tervises. Taasiseseisvuse kaks aastakümnet on toonud põhjalikke muutusi kõigis rahvastikuprotsessides, 2DÜ raamistikust tulenevalt keskendub järgnev sündimuses ja pereprotsessides asetleidnud teisenemisele.

3.1. Perioodsündimuse langus ja osaline taastumine

Summaarse sündimuskordaja (SSK)¹⁶ põhjal joonistub Eesti 1990.–2000. a-te sündimustrendis välja kolm eriilmelist lõiku (joonis 1). Sarnaselt teistele Ida-Euroopa riikidele kaasnes Eestis ühiskonnamuutuse algusega sündimuse ulatuslik vähenemine, mis osutus 1970.–1980. a-tel asetleidnud tõusu ja selle tulemusena saavutatud kõrge lähtetaseme tõttu siirderiikide keskmisest järsemaks. Perioodsündimus oli Eestis jõudnud kõrgpunkti vahetult režiimivahetuse eel, 1987.–1988. a-l kerkis SSK lühiajaliselt 2,26 lapseni.¹⁷ Esimesed märgid sündimuse vähenemisest ilmsid 1989. a-tal, iseseisvuse taastamise ajaks oli SSK vähenenud 1,80-ni. Tänae mõõdupuuga hinnates võiks seda hinnata pigem kõrgeks, kuid tollal tähendas see madalaimat taset pärast Teise maailmasõja lõppu. Samuti jäi 1991. a-ta sündimus napilt alla 1930. a-te alguse miinimumile.

Sündimuse kiire vähenemise ajajärk piirdus Eestis 1990. a-te esimese poolega, 1994. aastaks oli ligi 85% langusest läbitud. Senise rahvastikuloos madalaimale tasemele (1,28 last) jõudis SSK Eestis 1998. a-l. Siirderiikide võrdluses võib sellist miinimumtaset hinnata pigem mõõdukaks kui väga madalaks. Kõigis ülejäänud EL-10 riikides, samuti endise NLiidu Euroopa-osa liiduvabariikides viis 1990 a-te langus sündimuse madalamale, mitmetes maades 1,1 lapseni. Eestiga võrreldes on madalamat sündimustaset näidanud ka Lõuna-Euroopa ja Ida-Aasia arenenud riigid (Hong Kong, Jaapan, Lõuna-Korea, Singapur ja Taiwan).

¹⁵ Sündimus langes 1930. a-tel taastetasemest allapoole (1,8–2,0 last naise kohta), koos Austria, Saksamaa ja Rootsiaga oli see üks madalamaid tollases Euroopas.

¹⁶ Summaarne sündimuskordaja mõeldab keskmist laste arvu (ting)põlvkonnas eeldades vaatlusperioodile (kalendriaasta) iseloomuliku sündimuskäitumise püsivust.

¹⁷ Toonud näitarvud iseloomustavad Eesti kogurahvastiku sündimust. 1980. a-te teisel poolel registreeritud sündidest langes põlisrahvastiku arvele 58–60%, välispäritolu rahvastiku sündid moodustasid 40–42%.

Omamoodi rekordit hoiab sündimuslanguse „sügavuse“ alal endine Ida-Saksamaa, kus 1994. a-l fikseeriti sündimuseks 0,77 last.

Eesti juurde tagasi tulles võib väga madala sündimuse ajajärguks lugeda aastaid 1995–2003; kogu nimetatud perioodi vältel liikus SSK vahemikus 1,28–1,39 last. Esimesed märgid eelseisvast tõusust hakkasid ennast sündimuse perioodnäitajates ilmutama aastatuhande vahetuse paiku, kuid paraku ei osutunud need kestlikuks ja 2002–2003 oli SSK langenud tagasi 2000. a-ta tasemele. Sündimuse suunamuutus leidis aset 2004. a-l, sellest aastast hakkas trendi kujundama sündimuse järkjärguline ja kokkuvõttes küllalt märkimisväärne tõus. Viimased neli aastat on SSK olnud Eestis püsivalt kõrgem kui 1,60, kõrgeim tase — 1,66 last ehk ligi 80% taastetasemest — saavutati 2008. a-l.

Sündimuse suurenemine on 2000. a-tel toimunud enamikus, nii väga madala kui ka mõõdukama sündimusega Euroopa maades. Selle tulemusena kahanes 2004–2009 madalaimasse tasemevahemikku (alla 1,3 lapse) kuuluva sündimusega riikide arv Euroopas 16-lt nullile (Goldstein, Sobotka, Jasilioniene 2009). Maaspetsiifilise miinimumiga võrreldes oli SSK neis riikides 2008. a-ks suurenenud keskmiselt 0,25 lapse võrra, 1,19-lt 1,43 lapseni. Suurima tõusu tegi seejuures läbi Ida-Saksamaa, kus suurenemine 1990. a-te keskpaiga ülimadala taseme suhtes oli peaaegu kahekordne ja viis endise SDV sündimuse Lääne-Saksamaa liidumaade omast pisut kõrgemaks. Tõus andis kinnitust nende seisukohtadele, kes olid pidanud 1990. a-tel ja 2000. a-te algul laia leviku saavutanud ülimadalat sündimust mõõdaminevaks nähtuseks (Bongaarts 2002; Sobotka 2004). Samas on oluline rõhutada, et sündimuse ülimadalast vahemikust väljajõudmine ei tähenda siiski radikaalset pööret: vaid vähestes Ida- ja Lõuna-Euroopa maades on SSK kerkinud üle 1,5 lapse.

2000. a-te üldise tõusu taustal on Eesti paistnud EL-10 riikide hulgas silma kõige kõrge sündimusega. Selle 2001. a-st püsiva asetuse on kujundanud kahe asjaolu kokkulangemine: ühelt poolt oli sündimuse tõus Eestis keskmisest mõnevõrra tugevam, teisalt jõudis sündimuse langus põhjani suhteliselt varakult ja peatus kõrgemal kui teistes võrdlusrühma riikides. Paraku katkestas sündimuse tõusutrendi 2008. a-l alanud majanduskriis. Kriisi ajal sündimuse tõus Eestis peatus, kuid 2009. ja 2010. a-tal ei toonud see endaga märkimisväärset vähenemist (SSK vastavalt 1,63 ja 1,64 last).¹⁸ Märgatav sündimuse langus paistab siiski saabuvat 2011. aastal. Selle esimese kaheksa kuu andmed näitavad sündide arvu vähenemist 2008. a-ta suhtes ligi 10%. Eelmise, 2010. a-taga võrreldes on prognoositav vähenemine veidi väiksem (7,5%). Selle tulemusena jääb SSK lõppeval aastal tõenäoliselt 2006. a-ta lähedusse (1,55 last). Sel taustal ei saa välistada, et Eestil tuleb loovutada kümme aastat hoitud EL10 sündimusliidri positsioon.

Ehkki finantskriisi edasist kulgu on raske ennustada, ei maksaks selle pikaajalist mõju rahvastikuarengule üle tähtsustada. Majanduskonjunktuurist põhjustatud võnked võivad lühiajalises vaates olla küll suured, kuid rahvastikuprotsesside arengusuuna määravad teistlaadsed tegurid (Sobotka, Skirbekk, Philipov 2011).

3.2. Sünniajastuse muutus ja selle mõju

Nüüdisaegse rahvastikuarengu käsitlustes on 1990.–2000. a-tad toonud ühe olulisema uuendusena esile ajastusteguri mõju. Kuigi ajastusmõju oli kirjeldatud juba aastakümneid varem (Hajnal 1947; Ryder 1964), pälvis see tõsisemat tähelepanu 1990. a-tel paljusid riike haaranud ülimadala sündimuse tõttu. Nimelt toob laste soetamise vanuse muutumine endaga kaasa nihke kõigis sündimuse taset mõõtvates perioodnäitajates, aastapõhisest sündide arvust summaarse kordajani. Kui laste sündi peredes edasi lükatakse, laseb ajastusmuutus paista

¹⁸ EL-s tervikuna oli 2008–2010 sündimustaseme muutus samuti tagasihoidlik. Ainsana on liikmesriikidest on suure languse läbi teinud Läti, kus SSK vähenes paari aastaga 1,45-lt 1,18-le.

sündimuse tegelikust (ajastusnihke puudumisel eeldatavast) madalamana. Mida kiirem on edasilükkamine, seda tugevam on muude võrdsete tingimuste puhul ka selle vähendav mõju sündimuse perioodnäitajatele. Selle võimalikust suurusest aitab ettekujutus saada lihtne mõtteline eksperiment. Kui kujutleda, et laste soetamise vanus suureneb ühest kalendriaastast järgmisse 12 kuu võrra, võivad sündimusnäitajad selle muutuse tulemusena teoreetiliselt nullistuda. Keskmiselt 6-kuuline sünnitusea tõus alandaks aastapõhiseid sündimusnäitajaid vastavalt 50% võrra, taastetasemel oleva sündimuse vähendamiseks tasemele 1,5 last kohta piisaks aga veidi rohkem kui 3-kuulisest keskmise sünnitusvanuse tõusust kalendriaasta kohta.

Eeltoodust ilmneb, et 2DÜ tunnusjoontest on sündimuse ja abiellumuse vähenemine ning peremoodustuse edasilükkamine omavahel tihedasti seotud (Lutz, O'Neill, Scherbov 2003; Billari, Liefbroer, Philipov 2006). See tõdemus kehtib täiel määral ka Eesti kohta. Sarnaselt teiste Hajnali piirist lääne pool paiknevate riikidega hakkas abiellumis- ja sünnitusiga Eestis 1950. a-tel noorenema, tollal ulatus naiste keskmine vanus esimese lapse sünnil 25–26 aastani. Erinevalt raudsest eesriidest väljapoole jäänud maadest ei pöördunud see 1970. a-tel tagasi tõusule, vaid jätkas vähenemist ning stabiliseerus 1980. a-tel 23 eluaasta juures. Sarnaselt Ida-Euroopa maadele tervikuna langes ajastuse uus suunamuutus kokku 1990. a-te ühiskondliku murranguga. See kokkulangevus osutab noort peremoodustust alal hoidnud mehhanismide — oluliste hüvede administratiivne jaotus sõltuvalt abieluseisust ja laste olemasolust, elutee- ja karjäärimudelite standardiseeritus jms — toimimisele endises süsteemis (Vikat 1994; Sobotka 2003; Spedér 2005).

Nende mehhanismide äralangemisel algas ka endistes idabloki riikides peremoodustuse edasilükkamine hilisemasse vanusesse. Eestis sai see pööre rahvastikustatistika kaudu nähtavaks pärast 1991. a-t, ajastuskäitumise reaalne muutus paistab olevat alanud veidi varem.¹⁹ Ema keskmine vanus esimese lapse sünnil oli trendisuuna muutumisel 22,6 aastat, 2010. a-ks oli see tõusnud 26,3 aastani. Kui jämedalt arvutada, siis ajavahemikul 1991–2010 võib olla Eestis ajastumuutuse tõttu jäänud sündimata kuni 3,7 aastakäiku ehk u. 54 tuhat last. Selle arvu lisamine 20 aasta vältel registreeritud sündidele vähendaks taasiseseisvumisaja negatiivset loomulikku iivet 82,2 tuhandelt 28,6 tuhandele ehk ligi 2/3 võrra.

Täpsemini saab ajastusmuutuse mõju hinnata perioodnäitajaid korrigeerides. Bongaarts-Feeney (1998) meetodil teostatud arvutustest ilmneb, et ajastusmõjust puhastatud sündimustaseme langus kestis Eestis 1992–1993. a-ni (joonis 2). Selle järel hariliku ja ajastuskorrigeeritud näitarvu trendisuund lahkes. Korrigeeritud sündimuskordaja vähenemine lakkas 1993.–1994. a-l tasemel 1,60–1,65 last ja pöördus seejärel läbi mõõdiku tundlikkusest tingitud võngete tõusule. Harilik SSK jätkas vähenemist kuni madalpunktini aastal 1998. Näitajate trendisuuna lahknemisest järeldub, et nimetatud pöördepunktide vahele jääva 4–5 aasta jooksul põhjustas sündimusnäitajate vähenemist juba täiel määral ajastusmuutus. Võnkeid kõrvale jättes on 2000. a-tel mõlema näitarvu puhul domineerinud tõususuund, mis tõendab sündimuse reaalsel tõusu. Kui harilik SSK jõudis majanduskriisi eelõhtul 1,66 lapseni, siis peremoodustuse jätkuvat edasilükkamist arvesse võttes korrigeeritud näitarv ulatus 2005–2009. a-ta keskmisena veidi üle 1,90-ne. Selline tase on pole iseenesest üllatav, sest laste sünni hilisemasse vanusesse nihkumine on sündimuse tõusuperioodil jätkunud, majanduskriisi aastatel 2009–2010 on see varasemate aastatega võrreldes kiirenenud.

Joonisel on lisaks taasiseseisvumisele järgnenud perioodile esitatud hariliku ja korrigeeritud sündimuskordaja aegread ka 1950.–1980. a-te kohta. Neist nähtub, et vastupidiselt praegusele olid sündimuse aastapõhised näitarvud protsessi noorenemise ajal

¹⁹ Aastatel 1989–1991 fikseeritud väike keskmise emakssaamise vanuse alanemine (0,6 aastat 1980. a-te taseme suhtes) ei peegelda sünniajastuse reaalsel noorenemist, vaid sündimuse kiiremat vähenemist reproduktiivse rahvastiku küpsemates rühmades.

ajastusmõju võrra suurendatud. Ajastuse sellesuunalist toimet tuuakse esile suhteliselt harva, kuid pikemaajavaheemikke hõlmavate võrdluste puhul võib selle arvestamine olla väga vajalik. Eesti puhul paneb ajastusteguri arvestamine kahtluse alla lihtsustava ettekujutuse nagu oleks sotsialismiaegselt rahvastikutaastet iseloomustanud reeglipäraselt kõrge ning režiimivahetusele järgnevat aega sellest oluliselt madalam sündimus. Selline arusaam peab Eesti juhtumil paika üksnes 1980. ja 1990. a-te kõrvutamisel. Üksteisest kaugemate ajalõikude võrdlemisel puhul selgub, et kontrasti on tekitanud peremoodustuses valitsenud noorenemise ja vananemise erisuunaline mõju. Selle arvestamisel võtab sündimustrend harjumuspärasest oluliselt erineva ilme: ajastuskorrigeerimise järel on ajavaheemiku 1955–1979 SSK 1,81 keskmiselt last, perioodi 1995–2009 vastav näitarv aga 1,87 last naise kohta.

3.3. Põlvkonnasiindimus ja hoiakud

Artikli eelnevas osas esitatud ajastuskorrektsiooni tulemused loovad Eesti 1990.–2000. a-te sündimusarengust tavapärase statistilise arvepidamisega võrreldes mõnevõrra positiivsema mulje. Peremoodustuse hilisemasse ikka nihkumisest põhjustatud mõju puudumisel ulatuks sündimus ligikaudu 1,90 lapseni, mis moodustab pisut üle 90 % taastetasemest. Selle juures tuleb silmas pidada, et ajastuskorrigeeritud näitardid kujutavad endast arvutuslikul teel leitud suurusi, mis rajanevad teatud tehnilistel eeldustel. Tegelikuses võivad need olla täidetud vaid osaliselt ning esmane mulje seega liiga optimistlik (Kohler, Billari, Ortega 2002).²⁰ Seepärast tuleb sündimusest tasakaalustatud ja usaldusväärsema pildi saamiseks täiendada käsitlust põlvkonnavaatega, mis on ajastusmuutusest palju vähem mõjutatud ja sel põhjusel fundamentaalsem.

Tausta loomiseks tasub meenutada, et madal, taastetasemest allpoole jääv põlvkonnasiindimus ei ole tekkinud Eestis 1990. aastatel, vaid pärineb märksa varasemast ajast (Katus 1997; 2000). Eesti põlisrahvastikus langes kohortsündimus esmakordselt allpoole taastetaset 20. sajandi algul sündinud põlvkondades. Loendusandmete kohaselt oli 1910. a-tel sündinud eesti rahvusest naistel keskmiselt 1,80–1,85 last. 1920. a-te teise poole sünnipõlvkondades langes lapsesus 1,70–1,75-ni. Järgnenud kohortides hakkas sündimustase järk-järgult tõusma ning jõudis põlisrahvastiku 1950. a-te lõpu ja 1960. a-te algupoole sünnipõlvkondades taastetasemeni.²¹ Teiste sõnadega on Eesti põlisrahvastikul olemas ligi sajandipikkune taastetasemest madala sündimuse kogemus ja kui 20. saj-i päris esimesed aastakäigud kõrvale jätta, siis on 1950.–1960. a-te sünnipõlvkonnad ainsad, kes selle piirini on küündinud.

Joonis 3 esitab vanuskumulatiivsete näitardide abil teabe nooremate rahvastikupõlvkondade kohta, kes on kujundanud sündimustrendi taasiseseisvumisele järgnenud ajal.²² Võrdluse lähtekohaks on 1960. a-tal sündinute põlvkond, kes oli ühiskondliku režiimivahetuse ajaks jõudnud 30. eluaasta künnisele. See põlvkond on üks viimastest, kes esindab 1970.–1980. a-tele tüüpilist käitumismalli: laste sünni kõrgajaks oli tollal 20. eluaastate esimene pool ja 30. eluaastaks võis peremoodustust ligi 80% ulatuses lõppenuks lugeda. 1960. a-ta põlvkonna lõplikuks lapsesuseks kujunes 2,05 lapse kohta, mis kajastab 1930. a-te kohortidest alguse saanud sündimustõusu lõpptulemust. 1960. a-te teisel poolel ja 1970. a-tel sündinud põlvkondades on jälgitav ühelt poolt peremoodustuse järjest

²⁰ Kõige küsitavam on eeldus, mille kohaselt nooremas eas edasilükatud sünnid hilisemas vanuses 100%-selt realiseeritakse.

²¹ Välispäritolu rahvastikus samaväärset tõusu ei toimunud ja nende lapsesus jäi samades põlvkondades 1,70–1,75 lapse piirimaile.

²² Joonise 3 andmed on saadud perioodandmestiku kohortkujule teisendamise tulemusel ja peegeldavad Eesti kogurahvastiku käitumist.

süvenev edasilükkamine, mis avaldub graafikujoonte laugemas tõusunurgas, teiselt poolt aga kohortide lõpliku lapsesuse vähenemine. Põlvkondade keskmise laste arvu muutus kinnitab põhijoontes ajastuskorrektsiooni tulemuste põhjal tehtud järeldust — sündimuse vähenemine võrreldes 1980. a-te kõrgtasemega on reaalsus, kuid selle ulatus on märksa tagasihoidlikum kui perioodstatistika alusel võiks arvata.

Arvutuse kohaselt oli 1965. a põlvkonda kuuluvatel naistel 2010. a-ta seisuga sündinud keskmiselt 1,95 last. 1970. a-ta kohordi liikmetel, kelle pereelu ja laste sünnid jääb juba enamuses taasiseseisvuse aega, oli lapsi keskmiselt 1,85 ehk 0,20 võrra vähem kui võrdlusaluseks olevas kõrge sündimusega 1960. a-ta põlvkonnas. 1970. a-te keskpäigas sündinud põlvkondade lapsesuse kohta on praegu vara lõplikku kokkuvõtet teha. Võrreldes eelkäijatega on neisse põlvkonnadesse kuuluvatel naistel olnud 20. eluaastates vähem lapsi, kuid pärast 30. eluaastat laste arvu „puudujääk“ väheneb. 1975. a. kohordi puhul saavutas puudujääk võrdluses 1960. a-te põlvkonnaga maksimumi (-0,57 last) 29. eluaastaks, 35.–36. eluaastaks oli see aga vähenenud -0,36 lapseni. Sellest lähtudes võib oletada, et 1970. aastate teise poole sünnipõlvkondade lapsesus ei kujune kümnendi algupoole kohortide omast järsult erinevaks. Nende andmete põhjal kujuneb kogurahvastiku 1970. a-te põlvkondade sündimuseks 1,80–1,85 last naise kohta, mis osutab suure osa, kuigi mitte kõigi edasilükatud sündide realiseerumisele hilisemas eas.

Täiendava pidepunkti nooremate, aktiivses pereloomes olevate põlvkondade lapsesuse prognoosimiseks võib leida sündimushoiakutest. Sellekohast teavet on demograafilistes uuringutes kogutud alates 1950.–1960. a-test, Eestis pärineb värskem sündimuskavasid puudutav informatsioon Pere- ja Sündimusuuringu teise ringi (PSU2) küsitlusest, mis viidi läbi aastatel 2000. a-te keskpäigas (Katus, Puur, Põldma 2008; Puur, Põldma, Sakkeus 2009). Uuringus küsiti, mitut last vastajad endale (lapsi omavate puhul lisaks olemasolevatele) plaanivad. Olemasolevate ja (lisaks) plaanitud laste arvu summeerimine osutab, milliseks võiks potentsiaalselt kujuneda nooremate põlvkondade lapsesus. Võrreldes kümnekond aastat varasemate küsitlustulemustega ei näidanud PSU2 1970. keskpäigas ja 1980. aastate algupoolel sündinute poolt soovitud laste arvu olulist erisust. Põlisrahvastiku nooremad põlvkonnad eelistavad jätkuvalt keskmiselt kahelapselist perekonda. Vaid väike osa (6%) noortest näeb ennast tulevikus lastetuna, ühte last plaanis viiendik vastanutest ja umbes sama palju oli neid, kes väljendasid soovi omada vähemalt kolme last.²³ Kuigi kavatsuste realiseerumine pole kunagi 100%-line, annab sündimuskavade stabiilsus tuge ootusele, et sündimuse vähenemine jääb oluliselt väiksemaks kui aastapõhise statistika võiks karta. Sama seisukohta toetavad sündimuskavade riikidevahelised võrdlused (Testa 2007; van Peer, Rabušić 2008).

3.4. Perevormide mitmekesisus

Vaatamata teatud vähenemisele 1950.–1960. aastate tippasemest oli abiellumus Eestis taasiseseisvumise eel 2DÜ mõõtkavas väga kõrge. Summaarne esmaabiellukordaja (SAK) püsis 1980. a-tel naistel 0,90 läheduses.²⁴ Keskmise abiellumisiga oli pärast Teist maailmasõda alanud noorenemise tulemusena jõudnud allapoole 23 eluaastat naistel ja 25 eluaastat meestel; nii vara oli Eestis abiellutud 18. saj-1, enne Euroopa abiellumustüübi kinnistumist (Palli 2004).

²³ Välispäritolu rahvastikus on soovitud laste arv väiksem (1970. a-tel ja 1980. a-te alguse sünnipõlvkonnades keskmiselt 1,6–1,7 last).

²⁴ Summaarne esmaabiellumuskordaja mõõdab 50. eluaastaks abiellunud isikute suhtarvu (ting)põlvkonnas eeldades vaatlusperioodile (kalendriaasta) iseloomuliku abiellumuskäitumine püsivalt.

1990. a-te murranguga kaasnes ka abiellumusmudeli põhjalik teisenemine, sarnaselt sündimusele koondus ka see muutus kümnendi esimesse poolde. Senise rahvastikuloole madalaimale tasemele — SAK naistel 0,38–0,39, meestel 0,39–0,40 — jõudis abiellumus 1996. a-l, muutuste eelse ajajärguga võrreldes oli vähenemine rohkem kui kahekordne. 2000. a-te keskpaigaks oli abiellumus vahepealse miinimumiga võrreldes umbes kümnendiku võrra suurenenud. Majandusbuumi haripunktis 2006.–2007. a-l tõusis SAK lühiajaliselt 0,51–0,52-ni, et kriisi saabudes 1990. a-te teise poole minimaalse tasemeni langeda. Riikidevahelises võrdluses on Eesti kuulunud alates 1990. a-te teisest poolest Euroopa kõige väiksema abiellumusega riikide hulka (Eurostat 2011). Ka abiellumuse puhul on perioodnäitajate vähenemist võimendanud abiellumise samaaegne nihkumine hilisemasse vanusesse. Alates 1993. a-st on keskmine abiellumisvanus suurenenud Eestis 5–6 aasta võrra ning ulatus 2010. a-l naistel 27,9 ja meestel 30,4 aastani. Selle muutuse arvesse võtmine suurendab aastapõhiseid abiellumuskordajaid ligi 50% võrra: 2010. a. näitarvud kasvaks vastavalt 0,37–0,38-lt 0,60-ni. Teisalt on ka pärast ajastusteguri arvestamist ilmne, et 1990.–2000. a-tel kujunenud abiellumusrežiim on nii abiellumuse taseme kui ajastuse osas varasemast selgesti eristuv. Nende parameetrite põhjal otsustades ei abiellu ligi 40% rahvastikust praeguse režiimi puhul kunagi ning need, kes seda teevad, abielluvad tüüpiliselt 30. eluaastates.

Pretsedenditult hilisest ja harvaks jäänud abiellumusest ei pea samas muidugi järeldama nagu jääks nüüdis-Eestis suur osa täiskasvanutest kooselusuhetest kõrvale. Abiellumusnäitajate vähenemise oluliseks — tegelikult peamiseks põhjuseks — on teisele üleminekule iseloomulik peremudelite mitmekesisustumine, eeskätt vabaabieli hoogne esilekerkimine ametliku abieli kõrvale ja ositi ka selle asemele. Selle nähtuse leviku selgitamine esitab väljakutse statistikutele, sest ametlikult registreerimata kooselude ei ole võimalik ammutada teavet traditsioonilistest allikatest. Seepärast on nüüdisajal pereprotsesside osas põhiliseks andmeallikaks küsitlusuuringud, Eesti puhul eespool mainitud Pere- ja Sündimusuuringu 1990. a-te ja 2000. a-te voorud.

PSU võimaldab käsitleda peremoodustuse suundumusi nii periood- kui põlvkonnavaates, alates 1920. a-tel sündinutest. Neis põlvkondades algas traditsioonilisel viisil st abiellumisega ligikaudu 70% esmaskooseludest. Ülejäänud 30% puhul algas kooselu vabaabieli, millele võis, kuid ei pruukinud järgneda registreerimine. Kirjeldatud proportsioon näitab, et kuigi „otseabieli“ oli 20. saj-i esimesel kolmandikul sündinud põlvkondades peremoodustuse domineerivaks viisiks, jätkus selle kõrval juba ruumi ka teistsugusele käitumismallile. Järgnevates põlvkondades on kooselu alustamise mooduste vahekord nihkunud samm-sammult vabaabieli kasuks. Põlisrahvastikus jõudis omamoodi murdepunkt kätte 1950. a-te alguse kohortides, kus otseabieli ja vabaabieli vahekord pöördus esmakordselt viimase kasuks. Pöörde viisid lõpule 1960. ja 1970. a-te põlvkonnad, kelle hulgas on kooselu abiellumisega alustanute suhtarv langenud alla 10%. Kõnealust muutust perioodvaates esitav joonis 4 näitab, et peremoodustuse viisina saavutas vabaabieli Eestis ülekaalu 1970. a-tel. Riikide võrdluses on see murdepunkt tähelepanuväärselt varane ning paigutab Eesti samasse rühma teise ülemineku pioneermaadega, keda joonisel esindavad Lääne-Saksamaa, Norra ja Prantsusmaa. Teisalt eristab perevormide varane mitmekesisustumine Eestit enamikust Ida-Euroopa riikidest, kus vaba ja registreeritud abieli vahekorra ümberpöördumine järgneb tüüpiliselt 1990. a-te murrangule.²⁵

Rahvastikuteaduses on perevormide mitmekesisustumise ja prokreatsiooni registreeritud abieli lahtisidumise heaks indikaatoriks abieli välise sündide osakaal. Ka selle näitaja dünaamika viitab Eesti rahvastiku perekäitumise pikemaajalisele sarnasusele 2DÜ juhtriikidega. 1960. a-te algupoolel ulatus väljaspool registreeritud abieli sündinud laste suhtarv Eestis 14%-ni; see number omandab tähenduse, kui täpsustada, et kõrgem oli vastav

²⁵ Ida-Euroopa riikidest on Eestiga peremudelite muutumise osas kõige lähedasem endine Ida-Saksamaa ja Läti (Puur jt 2012).

suhe tollal vaid Islandil (Council of Europe 2006). 1970.–1980. a-tel abieluväliste sündide osakaal Eesti põlisrahvastikus kahekordistus, kuid jäi vaid siiski tahapoole Skandinaaviast, kus oli neil kümnenditel toimunud vabaabieli väga kiire levik. Taasiseseisvuse kaks aastakümnet on tollase mahajäämuse tänaseks tasa teinud. 2000. a-te teisel poolel stabiliseerus väljaspool registreeritud abielu sündivate laste suhtarv Eesti kogurahvastikus 59% tasemel, mis tähendab Islandi (64%) järel taas teist kohta Euroopas.²⁶ Kuna valdav enamus neist lastest ei sünni üksikvanematele, kinnitab abieluväliste sündide suhtarv vabaabieliul põhineva peremudeli laia levikut. Teise demograafilise ülemineku käsitluse kohaselt ei tähenda see mudelivahetus perekonnaga seotud põhiväärtuste kadu, vaid pereinstituutsiooni paindlikkuse suurenemist ja kohanemist muutuva ühiskonnaga. Euroopas on sel teel kõige kaugemale jõudnud Põhjamaad ning eeltoodud näitajate põhjal otsustades jagab sama arengusuunda selgesti ka Eesti.

4. KOKKUVÕTE JA ARUTELU

Kui teise demograafilise ülemineku idee veerand sajandit tagasi esmakordselt sõnastati, üldistas see Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvastikuarengus alates 1960. a-te teisest poolest esilekerkinud uusi suundumusi. 2DÜ põhiväite kohaselt polnud sündimuse ja abiellumuse vähenemise, lahtumuse kasvu, perevormide mitmekesistumise ning laste sünni edasilükkamise kokkulangemine juhuslik, vaid andis märku uue ajajärgu saabumisest rahvastikuarengus. 2DÜ idee käibeletoomise ajal võeti seda esialgu rohkem huvitava mõttearenduse kui tõendusmaterjaliga fundeeritud tõsiseltvõetava käsitlusena. Polnud ju selge, kas tegemist on üldisema režiimimuutusega või esindab teine üleminek pigem mingit kitsamale riikiderühmale omast suundumust. Rahvastiku protsessides 1990. a-tel ja 2000. a-tel toimunud muutused on selles suhtes valitsenud kahtlusi tublisti hajutanud.

Samas ei ole 2DÜ käsitlus jäänud ise oma veerandsajandi pikkuse „elukäigu“ vältel muutumatuks. Seda on aidanud täpsustada ühelt poolt uurimistöö, kuid teisalt mitte vähemal määral ülemineku enda kontuuride selginemine vastavalt selle sisuks olevate rahvastikumuutuste edenemisele. Kontseptuaalsel tasandil tuleb 2DÜ idee arendajate õnnestunud saavutuseks pidada mitmepõhjusliku seletusmudeli loomist. Selle kohaselt suunab rahvastikuarengut struktuursete, kultuuriliste ja tehnoloogiliste tegurite põiming. Erinevalt mitmest muust seletusviisist ei eelda 2DÜ käsitlus seejuures ühegi tegurirühma esmasust teiste suhtes, mis kindlustab mudeli paindlikkuse ja kohandatavuse erinevatele olukordadele. Mitmepõhjuslikkust salliva teoreetilise raamina ei vastandu 2DÜ mudel seejuures spetsiifilisematele seletusviisidele, vaid võimaldab neid konkreetseid kehtivuspriire arvestades edukalt rakendada.

Mudeli paindlikkus on peamiseks võtmeks 2DÜ nähtuste ajalis-ruumilise ja kontekstuaalse varieeruvuse seletamisel. Kuigi sündimus ja pereprotsesside suundumused on viimase paarikümne aasta vältel Euroopa eri osade vahel sarnasemaks, ei ole see tähendanud erisuste kaotsimineku ega demograafiliste muustrite ühtesulamist. Uurimisseisu värskes kokkuvõttes on 2DÜ osamuutuste sünkroonsusest lähtuvalt kirjeldatud ülemineku alternatiivseid variante, mis võtavad kokku Euroopa mitme suurpiirkonna kogemuse (Lesthaeghe 2010). Nii on 2DÜ Põhja- ja Lääne-Euroopa variandile tunnuslik ülemineku põhielementide samaaegne algus 1960. a-te lõpul ja 1970. a-te lõpul ning paralleelne kulg. Lõuna-Euroopas seevastu on 2DÜ edenemine kahes eraldi järgus. Esmalt hakkasid lõunapoolsetes maades vähenema sündimus ja abiellumus ning käivitus peremoodustuse edasilükkamine hilisemas vanusesse. Perevormide mitmekesistumine ja sündimise

²⁶ Eestlastel sündis 2009. a-l väljaspool abielu 66,2% lastest. Esmasündide puhul oli vastav suhtarv 79,2%, teisessündide puhul 60,5% ja kolmandassündide puhul 49%.

lahtisidumine registreeritud abielust algas uue muutustelainega paarkümmend aastat. Kirjeldatud variantide kujunemise võimaliku alusena nähakse pikkade ajalooliste juurtega „tugevaid“ ja „nõrku“ perekonnasüsteeme (Reher 1998; Micheli 2000; Dalla Zuanna 2004).

Teadusliku tasakaalu säilitamiseks on siinkohal tarvis juttu teha ka 2DÜ käsitluse küsitavustest, millele kriitikud on aja jooksul tähelepanu juhtinud (Cliquet 1991; Coleman 2004). Esimene olulisem küsitavus puudutab teise ülemineku üldisust ja pole seotud mitte niivõrd käsitluse kui selle objektiks oleva nähtuse edenemisega. Kuigi Euroopas praeguseks kogunenud ainese taustal on raske sündimuses ja pereprotsessides toimuvate muutuste ühist üldsuunda kahtluse alla seada, ei pruugi see tähendada 2DÜ põhiväidete üleilmset kehtivust. Edasise tõendusmaterjali otsingul on tähelepanu pööratud Euroopast kaugemale, eeskätt Aasia kõrgeltarenenud riikide poole. Selle maaderühma osas meenutab praegune olukord paarkümmend aastat varem Euroopa lõuna- ja idaosa suhtes valitsenud ebamäärasust. Nagu tollal Itaalia või Hispaania, Poola või Venemaa puhul pole hetkel täit selgust teise ülemineku võimes ületada pikki geograafilisi ja kultuurilisi vahemaid. Märke 2DÜ edenemisest Jaapanis, Lõuna-Koreas ja Taiwanis siiski leidub, eeskätt ülimaldala ja hilise sündimuse ning väheneva abiellumuse näol, kuid viimasel ajal ka perevormide mitmekesistumise osas (Tsuya 2006; Jones 2005; 2009). Tõendusmaterjali üldistades paistab 2DÜ Ida-Aasias kopeerivat kahejärgulist Vahemeremaade mudelit. Selgus peaks eeldatavasti saabuma lähema 10–15 aasta jooksul, selle aja vältel tasub 2DÜ teooria poolehoidjatel Aasiast tulevaid rahvastiku-uudiseid tähelepanelikult jälgida.

Mõneti keerulisem on lugu teise osaga kriitikast, mis puudutab ülemineku sisu. Ideestiku arendajad on algusest peale toonitanud 2DÜ eristumist „esimesest“ üleminekust, seda nii rahvastikuprotsessides ilmnevate suundumuste kui nendega seotud motiivide ja tarvete osas (van de Kaa 1987; Lesthaeghe, Neels 2002). Viimastest on 2DÜ käsitluse keskmesse asetatud üksikisiku autonoomia ja eneseteostusega seotud vajadused, mille varasemast jõulisem esilekerkimine eristavatki teist üleminekut „esimesest“. Oponendid ei ole ka antud küsimuse puhul kahtluse alla pannud nüüdisajale iseloomulike rahvastikumuutuste olemasolu ega süsteemset iseloomu, vaid on vastustanud „esimesega“ ja teise ülemineku võrdsele positsioonile asetamist (Cliquet 1991; Vishnevsky 1991). Kriitikute üheks argumendiks oli tõsiasi, et erinevalt „esimesest“ üleminekust ei hõlmanud 2DÜ käsitlus rahvastikutaaste kõiki põhikomponente (suremus) ja nüüdisaja demograafilist reaalsust tugevasti mõjutavaid protsesse (rahvusvaheline ränne, rahvastiku vananemine). Kriitikalte vastuseks laiendas van de Kaa teise ülemineku narratiivi ja lisas sellesse esialgselt versioonist puudunud komponendid (1999). Täiendatud skeemi kohaselt peaks 2DÜ ajajärku iseloomustama rahvastiku loomuliku iibe nullistumine ja vähenemine miinuspoolele, madala sündimuse ning rahvastikuvananemise toimetel. Rändeprotsessides on muutuse suund samal ajal vastupidine „esimesest“ ülemineku kestel valitsenud väljarände asendumise tõttu sisserändega. Sõltuvalt erinevate suundumuste suhtelisest tugevusest, ei pruugi rahvaarv van de Kaa skeemi kohaselt 2DÜ ajajärgul tingimata vähenema.

Kuigi skeem esitas nüüdisaegset rahvastikutaastet realistlikult, ei kõrvaldanud see kriitika sügavamaid põhjusi. Nimelt eeldab üleminek üldiselt omaksvõetud arusaama kohaselt rahvastikusüsteemi siirdumist ühelt pikemaajaliselt režiimilt teisele. „Esimesest“ ülemineku puhul oli süsteemi lähteseisundiks aastatuhandeid kestnud traditsiooniline rahvastikutaaste kõrge suremuse ja seda tasakaalustanud sündimusega. Kui teist üleminekut samalt seisukohalt hinnata, ilmneb kaks probleemi. Esiteks, erinevalt „esimesest“ ei eelnenud 2DÜ-le mingit pikemaajalist stabiilset režiimi. Põhja- ja Lääne-Euroopas ning selle piirkonnaga seotud ülemeremaades eelnes teisele üleminekule režiimimuutuste mõõtkavas lühiajaline beebibuum, mujal kasvas 2DÜ välja vahetult esimese üleminekuga seotud muutustest. Teiseks, kuna arenenud riikide rahvastikusüsteem on jätkuvalt dünaamiline, siis pole selge, milliseks kujuneb üleminekule järgnev tasakaaluseisund. Dünaamilisus ei piirdu seejuures 2DÜ

keskmes oleva sündimuse ja pereprotsessidega. Kui 1970.–1980. a-tel eeldati rahvastiku keskmise eluea peatset stabiliseerumist 75 eluaasta piirimail, siis tänaseks on see seisukoht ümber hinnatud. Oepen ja Vaupel (2002) tõendasid oma suurt tähelepanu pälvinud analüüsis, et viimase poolteise sajandi jooksul on arenenud riikide keskmine eluea maksimumväärtus ühtlaselt suurenenud, tempoga 0,25 eluaastat kalendriaasta kohta.²⁷ Kui selline tempo peaks säilima ka 21. sajandil, ootab 2000. a-te algul sündinud rahvastikupõlvkondi ees keskeltläbi 100 aasta pikkune elutee (Christensen jt 2009).

Radikaalse, kuid samas loogilise väljapääsu kirjeldatud vastuoludest on pakkunud Ronald Lee ja David Reher (2011), kelle hinnangul pole suremuse jätkuva kiire vähenemise tõttu võimalik ka kõige arenenumate riikide puhul rääkida „esimese“ demograafilise ülemineku lõpulejõudmisest. Aga kui nõustuda seisukohaga, et „esimene“, traditsiooniliselt nüüdisaegsele rahvastikutaastele viiv üleminek pole sugugi lõppenud, kas saab sel juhul üldse rääkida 2DÜ-st? Siinkirjutajate arvates on see võimalik juhul, kui võtta omaks see osa 2DÜ suhtes tehtud kriitikast, mis puudutab kahe ülemineku rinnastatust. Selmet kujutada neid teineteisele lineaarselt järgnevatena etappidena, tuleks neid käsitleda osa ja tervikuna. Selles vaates kujutaks 1960. a-tel alanud 2DÜ endast rahvastikutaaste fundamentaalse ja pikemaajalisema, 18.–19. saj-l käivitunud ja tänaseni kestva teisenemise üht alaetappi.²⁸ Ühelt poolt on sellel alaetapil oma kindel ajaraam ja spetsiifilised tunnused — artiklis kirjeldatud reeglipärased muutused sündimuses ja pereprotsessides, võib-olla ka suremuses ja rändes —, mis seda eelnevatest muutustest eristavad. Samas on see eristumine siiski suhteline ja sügavamal kannavad nii laiemat kui ka spetsiifilisemat arenguprotsessi edasi põhijoontes sarnased allhoovused. Selle kinnituseks võib viidata artikli varasemas osas käsitletud seletusmudelite sarnasusele.

Kuidas iseloomustada rahvastikuteaduse üldiste narratiivide taustal Eesti nüüdisarengut? Kui otsida siinmail demograafilistes protsessides 1990.–2000. a-tel ilmnenud suundumustele ühist nimetajat, siis võiks ühe võimalusena pakkuda samm-sammulist eemaldumist arengurajalt, kuhu Teise maailmasõja kehtestatud ühiskonnamudel oli Eesti suunanud. Mudelivahetusega on otseselt seotud 1970.–1980. a-tel kinnistunud varase peremoodustuse asendumine hilisemaga, perevormide mitmekesisuse hüppeline suurenemine, kuid ka sündimuse vähenemine 1980. a-te tasemega võrreldes. Suremuses väljendub mudelivahetuse mõju keskmise eluea kasvutrendi taastumise 30–40-aastase seisaku järel. Samuti tuleneb mudelivahetusest piirangutest vabastatud väljaränne, nagu ka rahvastiku vananemisprotsessi hoogustumine demograafiliste alusprotsesside muutumise tõttu.

Eemaldumine rahvastikuarengu varasemast trajektoorist ei ole tunnuslik vadi Eestile, vaid iseloomustab Ida-Euroopat tervikuna. Samas avalduvad uued suundumused riigiti erineval määral ja võrreldes 1990. a-te algusega saab mingist ühelaadsest post-sotsialistlikust rahvastikumustrist saab rääkida vaid suure tinglikkusega (Katus 2003; Sobotka 2003). Vahest kõige tugevamini avaldub diferentseerumine rahvastiku tervises ja keskmises elueas, mis 2010. a-l ulatus 79 eluaastast Sloveenias 68–69 eluaastani Moldovas, Ukrainas ja Venemaal. Selles pingereas on Eesti jõudnud meeste osas EL-10 riikide keskmisele tasemele, naiste osas jääb antud rühmas ettepoole vaid Sloveenia. Peremoodustuse edasilükkamisest tingitud mõju

²⁷ Värskemad uurimised on seda täpsustanud: maksimaalse keskmise eluea kasvutrend pole lineaarne, vaid jaguneb mitmeks erineva kasvutempoga lõiguks (Vallin, Meslé 2009). Samas ei näita ka täpsustatud andmed muutuste olulist aeglustumist „tänapäevase“ suremusrežiimi raames; aastatel 1960–2000 on eluiga pikenenud keskmiselt 0,20 eluaastat kalendriaasta kohta.

²⁸ Õeldust järeldeb, et ka „esimesest“ demograafilisest üleminekust võib juttu teha kahes erinevas tähenduses. Laiemas mõttes tähistab see rahvastikutaaste transformatsiooni, mis viib traditsiooniliselt nüüdisaegsele, veel kujunemisjärgus olevale demograafilisele režiimile. „Esimene“ üleminek kitsamas tähenduses kujutab endast selle suurema muutuse esimest järku, mis jõudis rahvastikuarengu pioneerriikides lõpule Teise maailmasõja ajaks. Suurem osa teise 2DÜ käsitletusega seotud väärarvamistest on alguse saanud nende kahe tähenduse ebajärjekindlast eristamisest, milles on omajagu „süüd“ 2DÜ-le antud lennukas nimetuses.

arvesse võttes võib Eesti põlisrahvastiku sündimust pidada sarnasemaks taastetaseme lähedase sündimusega Põhja- ja Lääne-Euroopale kui madalama sündimusega Euroopa ida- ja lõunapoolsetele maadele. Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega seob Eestit ühine kuuluvus demograafilise ülemineku pioneeride hulka ning sarnased suundumused kuni 1940. a-teni. Taasiseseisvuse kahekümnest aastast võib leida märke selle pikaajalise järjepidevuse uuest tugevnemisest ja lähimineviku mõjude aeglasest taandumisest. Kõige veenvamalt räägib sellest perevormide mitmekesisus, mis paigutab Eesti möödusteta 2DÜ juhtriikide hulka.

Laiemas kontekstis pakub Eesti juhtum ainest teise demograafilise ülemineku variantide loendi pikendamiseks. Mäletatavasti eristas Lesthaeghe ülemineku Põhja- ja Lääne-Euroopa varianti, kus kõik peamised muutused kulgesid paralleelselt ning Lõuna-Euroopale iseloomulikkude mudelit, kus perevormide mitmekesisustumine järgnes 2DÜ muudele ilmingutele paarikümneaastase nihkega. Ka Eesti puhul on 2DÜ kulg olnud kahejärguline, kuid Lõuna-Euroopale vastupidises järjekorras. Esmalt, 1960. a-te lõpul ja 1970. a-test hakkas suurenema peremudeli paindlikkus, muude ülemineku tunnusoonte avaldumine jääb peamiselt 1990. a-tesse. Euroopa riikidest on 2DÜ samalaadset varianti järginud endine Ida-Saksamaa ja ilmselt ka osa Läti põlisrahvastikust (Katus, Puur, Sakkeus 2008; Puur jt 2012). Et kõigi kolme näol on tegu Hajnali piirist läänes paiknevate luterlike maadega, siis võib oletada, et arenguvariandi sarnasuse aluseks on kultuuriline tagapõhi. Ida-Euroopa teistes maades on 2DÜ muutused olnud põhijoontes üheaegsed ja alanud koos 1990. a-te üldise ühiskonnamuutusega.

Eesti juurde tagasi tulles väärrib märkimist, et nüüdisaegsed rahvastikuandmed arusaama ei kinnita arusaama nagu kaasneks vabaabieli ulatusliku leviku või koosluste vähese püsivusega automaatselt madalam sündimus. Makrotasemel paistab olukord pigem vastupidine: riikide võrdluses on seos peremudeli paindlikkuse ja sündimuse vahel pöördunud 1990.–2000. a-tel negatiivsest mõõdukalt positiivseks (Kohler, Billari, Ortega 2006). Ron Lesthaeghe, üks 2DÜ käsitluse loojatest ennustas kümmekond aastat tagasi, et Ida-Euroopas võib sündimuse naasmist „vastuvõetavamale“ tasemele loota esimesena uute perevormide levikus kõige kaugemale jõudnud maades (Lesthaeghe, Surkyn 2002). Eesti rahvastikuareng 2000. a-tel kinnitab selle ennustuse tõekssaamist, kuid samas pole peremudeli paindlikkus Eesti puhul ilmselt ainsaks sündimust toetanud teguriks.

Riikidevahelistes võrdlustes lähendab Eestit kõrgema sündimusega Põhja- ja Lääne-Euroopale terve hulk kontekstuaalseid faktoreid — naiste tugev positsioon tööturul ja hariduses, töö- ja pereelu ühitamise võimalused, eriti lastehoiuteenuse kättesaadavus ja 2004. a-st ka tugev vanemapalga süsteem (Klesment 2010). 2000. a-te lõpu majanduskriisi eel oli Eesti naiste tööhõive täisajaekvivalendi arvestuses EL-s kõrgeim, napilt eespool Soomest. Kuigi nõudlus lastehoiuteenuse järele ületab mitmetes piirkondades pakkumist, tuleb selle kättesaadavust paljude riikide taustal hinnata siiski üsna heaks. Samuti ületab lastehoiuga hõlmatud koolieelikute suhtarv omaaegse, 1980. a-test pärineva maksimumi. Eelneva sissetulekuga arvestav vanemapalga süsteem, mis aitab kompenseerida ajutisest töölt ärajäämisest tingitud individuaalset loobumiskulu on mikromajandusliku teooriaga kooskõlas avaldanud suurimat mõju kõrgharitude ja aineliselt enamkindlustatute käitumisele (Võrk, Karu, Tiit 2009). On tähelepanuväärne, et kõrgema haridustasemega rahvastikuosa olnud Eestis kogu 2000. a-tel toimunud sündimustõusu kandjaks.²⁹

Haridusega seondub veel üks omapära, mis muudab Eesti sündimusarengu riikidevahelises võrdluses huviväärseks. Nimelt pole seni üheski teises endise idabloki riigis leitud haridustaseme ja (teises)sünni tõenäosuse positiivset seost. Nüüdisaegse madala

²⁹ Aastatel 1998–2010 on kõrgharitud naistele sündinud laste arv suurenenud 3,4 korda, põhiharidusega naistel on muutus olnud +17%, keskharidusega naistel on sündide arv aga vähenenud 13% võrra. Kõrgharitud naiste panus rahvastikutaastesse on tõusnud 15%-lt 39%-ni. Sünnitusealise rahvastiku hariduskoostise muutuse arvele langeb sellest suhteliselt väike osa.

sündimuse kontekstis sõltub aga eelkõige teise (vähemal määral ka kolmanda) lapse sünni tõenäosusest see, kui lähedale sündimus taastetasemele jõuab. Eesti põlisrahvastiku puhul pole kõrgharitud naiste keskharitute omast suurem teisesünni tõenäosus sõltunud ühiskondlikust režiimist ja on täheldatav nii 1970.–1980. a-tel kui pärast taasiseseisvumist, siis tuleb seletust kultuuripõhistest tegurite ja/või rahvastikuarengu rajasõltuvusest (Klesment, Puur 2010). Võrdlusvaates lähendab ka teisesündimuse positiivne haridusseos Eestit Põhja-Euroopale, kus seda on leitud praktiliselt kõigis riikides (Hoem, Hoem 1989; Kravdal 1992; Vikat 2004; Gerster jt 2007). Kui mõelda rahva haritumast kihist kui teenäitajast ülejäänutele, võib positiivse haridusseose ilmnemist pidada tuleviku jaoks heaks märgiks.

Milliseks töötab praeguste suundumuste ekstrapoleerimisel kujuneda demograafiline tulevik, sellest annavad ettekujutust rahvastikuprognosisid. Nende tulemuse võib kontsentreeritult kokku võtta rahvaarvu abil, mille ennustus on Eestil puhul olnud dramaatiliselt muutlik (UN 1995–2011). Nii prognoosis ÜRO oma esimeses, 1994. a. Eesti-prognoosis 2050. a. rahvaarvuks 1,368 milj inimest. Iga järgnev, kaheaastase sammuga tehtud versiooniuuendus korrigeeris väljavaadet allapoole kuni 2003. a-l avaldatud prognoosini, mille järgi pidi Eestis 21. saj-i keskpaiku elama 657 tuhat inimest. 2000. a-te hilisemad uuendused on muutnud väljavaadet taas optimistlikumaks ja värskema, 2011. a-ta kevadel avaldatud prognoos ennustab Eesti rahvaarvuks 21. sajandi keskpaigas 1,2 miljonit.

Eesti kohta praegu ja 2000. a-te algupoolel avaldatud prognoosiarvude pea kahekordset erisust võib võtta kinnitusena tulevikuennustuste olematust usaldusväärsest. Teine võimalus on käsitleda väljavaate korrigeerimist sisuliselt ning tõdeda, et värskemates prognoosides kajastub Eesti taasiseseisvumisele järgnenud rahvastikum muutuste paranev mõistmine, sealhulgas arusaam, et paljus on režiimimuutuse taga varase sündimuse asendumine hilisemaga. Murelikuma poole jääb suhtumise valikust olenemata faktiks sündimuse perioodnäitajate järsk langus 1990. a-tel, mis tõi endaga rahvastikupõlvkondade suuruse ligi kahekordse kokkukuivamise. Nüüdseks on need põlvkonnad hakanud ise lapsevanema ikka jõudma, mis kahandab sündide arvu sellel ja järgmisel kümnendil märgatavalt ning viib loomuliku iibe taas kindlalt miinuspoolele. See tähendab ühtlasi rahvastikukao jätkumist 21. saj-i esimesel poolel, millega toimetulek nõuab ettevaatavat kohanemisingutust ühiskonna ja riigi paljudes valdkondades.

Lõpetuseks võiks soovida Eesti rahvastikuarengu käsitlemisel jätkuvat tasakaalukust. Praeguste teadmiste taustal tasuks vältida nii probleemide tühiseks pisendamist kui mõõdutundetut paisutamist. Võrreldes kümne ja seda enam 25 või 50 aasta taguse ajaga on demograafiliste riskide asetused oluliselt teisenenud ja nii mõnedki probleemid oluliselt leevenenud või koguni kadunud. Samas on nende asemele tõusnud aga uued väljakutsed. Sestap jääb üle vaid võimalus liigitada rahvastikuprobleemid selliste küsimuste hulka, mida polegi võimalik „ära lahendada“ ja millega tuleb seetõttu järjepidevalt tegelda. Selle tingimuseks aga on usaldusväärse ja mitmekülgse statistilise teabe olemasolu. Aasta eelviimasel päeval algaval rahvaloendusel on igapäev võimalus sellele eelduse täitmisele teoga kaasa aidata.

Käesoleva artikli valmimisele on kaasa aidanud HTM sihtfinantseeritava teadusteema nr. 0130018s11 ja ETF grandiprojekti nr. 8325 raames teostatud analüütiline töö.

Viited

- Adsera, Alicia 2005. Vanishing children: From high unemployment to low fertility in developed countries. — *American Economic Review*, Vol. 95, No. 2, pp. 189–193
- Ahn, Namkee, Pedro Mira 2001. Job bust, baby bust? Evidence from Spain — *Journal of Population Economics*, Vol. 14, pp. 505–521
- Ahn, Namkee, Pedro Mira 2002. A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries. *Journal of Population Economics* Vol. 15, No. 4, pp. 667–682
- Andersson, Gunnar, Dimiter Philipov 2002. Life-table representations of family dynamics in Sweden, Hungary, and 14 other FFS countries: A project of descriptions of demographic behaviour. — *Demographic Research*, Vol. 7, pp. 67–144.
- Beck, Ulrich 1992. *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage
- Becker, Gary S. 1993. *A Treatise on the Family*. Enlarged edition. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Billari, Francesco C., Maria Castiglioni, Teresa Castro Martin, Francesca Michielin, Fausto Ongaro 2002. Household and union formation in the Mediterranean fashion: Italy and Spain. — Macura, Miroslav; Beets, Gijs; Klijzing; Erik; Corijn, Martine (Eds.). *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe: Insights and Lessons from Comparative Research*. Vol.2. New York and Geneva: United Nations, pp. 17–41
- Billari, Francesco C., Aart C. Liefbroer, Dimiter Philipov 2006. The postponement of childbearing in Europe: driving forces and implications. — *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 1–18
- Blossfeld, Hans-Peter, Erik Klijzing, Melinda Mills, Katrin Kurz (Eds.) 2005. *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London and New York: Routledge
- Bongaarts, John 2002. The end of fertility transition in the developed world. — *Population and Development Review*, Vol. 28, No. 3, pp. 419–443
- Bongaarts, John, Griffith Feeney 1998. On the quantum and tempo of fertility. — *Population and Development Review*, Vol. 24, No. 2, pp. 271–291
- Bongaarts, John, Susan C. Watkins 1996. Social interactions and contemporary fertility transitions. — *Population and Development Review*, Vol. 22, No. 4, pp. 639–682.
- Caldwell, John C. 2006. *Demographic Transition Theory*. Springer
- Castiglioni, Maria, Gianpero Dalla Zuanna 2009. Marital and reproductive behaviour in Italy after 1995: Bridging the gap with Western Europe? — *European Journal of Population*, Vol. 25, No. 1, pp. 1–26
- Chesnais, Jean-Claude 1992. *Demographic Transition. Stages. Patterns and Economic Implications*. Oxford: Oxford University Press
- Christensen, Kaare, Gabriele Doblhammer, Roland Rau, James W. Waupel 2009. Ageing population: the challenges ahead. — *Lancet*, Vol. 374, pp. 1196–1208
- Cliquet, Robert 1991. *The Second Demographic Transition: Fact or Fiction*. Population Studies No. 23. Strasbourg: Council of Europe Publishers
- Coale, Ansley J. 1973. The demographic transition reconsidered. — *Proceedings of the IUSSP International Population Conference*, Vol. 1. Liege: Editions Ordina, pp. 53–73
- Coale, Ansley. J, Roy Treadway 1986. A summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility, and the proportion married in the provinces of Europe. — Coale, Ansley; Watkins, Susan C. (Eds.). *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 31–79
- Coale, Ansley. J., Susan C. Watkins (Eds.) 1986. *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press

- Coleman, David 2004. Why we don't have to believe without doubting in the 'second demographic transition: Some agnostic comments. — *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 11–24
- Corijn, Martine, Erik Klijzing (Eds.) 2002. *Transitions to Adulthood in Europe*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Council of Europe 2006. *Recent Demographic Developments in Europe 2005*. Strasbourg: Council of Europe Publishing
- Dalla Zuanna, Gianpero 2004. The banquet of Aeolus. An interpretation of Italian lowest-low fertility. — Dalla Zuanna, Gianpero; Micheli, Giuseppe A. (Eds.). *Strong Family and Low Fertility: A Paradox? New Perspectives in Interpreting Contemporary Family and Reproductive Behaviour*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 105–127
- Easterlin, Richard 1975. An economic framework for fertility analysis. — *Studies on Family Planning*, Vol. 6, No. 3, pp. 54–63
- Engelhardt, Henriette, Alexia Prskawetz 2004. On the changing correlation between fertility and female employment over time and space. *European Journal of Population*, Vol. 20, No. 1, pp. 35–62
- Eurostat 2011. Statistics database. Vt <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
- Frejka, Tomáš, Jean-Paul Sardon, Kalev Katus, W. Ward Kingkade 2004. Baltic countries — Frejka, Tomas, Sardon, Jean-Paul (Eds.). *Childbearing Trends and Prospects in Low Fertility Countries. A Cohort Analysis*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 253–270
- Frejka, Tomáš, Jean-Paul Sardon (Eds.) 2004. *Childbearing Trends and Prospects in Low Fertility Countries. A Cohort Analysis*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Frejka, Tomáš, Tomáš Sobotka 2008. Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. — *Demographic Research* (Special Collection No. 7: Childbearing Trends and Policies in Europe), Vol. 19, article No. 3, pp. 15–46
- Gabrielli, Giuseppe, Jan. M. Hoem 2010. Italy's non-negligible cohabitational unions. — *European Journal of Population*, Vol. 26, No. 1, pp. 33–46
- Gerster, Mette, Niels Keiding, Lisbeth B. Knudsen, Katrine Strandberg-Larsen 2007. Education and second birth rates in Denmark 1981-1994. — *Demographic Research*, Vol. 17, No. 2, pp. 181–210
- Goldstein, Joshua R., Tomáš Sobotka, Aiva Jasilioniene 2009. The end of „lowest-low“ fertility? — *Population and Development Review*, Vol. 35, No. 4, pp. 663–699
- Hajnal, John 1947. The analysis of birth statistics in the light of the recent international recovery of the birth-rate. — *Population Studies*, Vol. 1, No. 2, pp. 137–164
- Hajnal, John 1965. European marriage patterns in perspective. — Glass, David V.; Eversley, David E. (Eds.). *Population in History. Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold, pp. 101–143
- Hoem, Britta, Jan M. Hoem 1989. The impact of women's employment on second and third births in modern Sweden. — *Population Studies*, Vol. 43, No. 1, pp. 47-67
- Jones, Gavin W. 2005. The flight from marriage in South-East and East Asia. — *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 36, No. 1, pp. 93–119
- Jones, Gavin W, Pauline T. Straughan, Angeliqne Chan 2009. *Ultra-low Fertility in Pacific Asia: Trends, Causes and Policy Issues*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group
- Katus, Kalev 1994a. Sündimus ja selle piirkondlikud erisused Eestis demograafilise ülemineku jooksul — *Akadeemia*, nr 1, lk 134–149 ja nr 2, lk 365–385
- Katus, Kalev 1994b. Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania. — Lutz, Wolfgang; Scherbov Sergei; Volkov, Andrei (Eds.). *Demographic Trends and Patterns in the Soviet Union Before 1991*. London and New York: Routledge, pp. 89–111

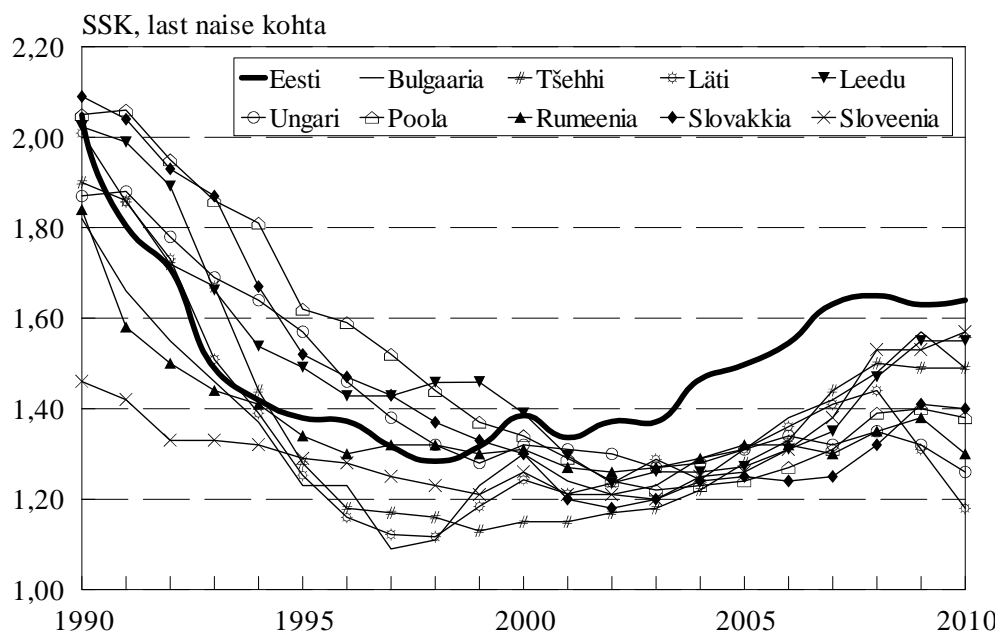
- Katus, Kalev 1997. Long-term fertility development in Baltoscandia. — *Yearbook of Population Research in Finland*, Vol. 34, pp. 18–35.
- Katus, Kalev 2000. General patterns of post-transitional fertility in Estonia. — *Trames*, Vol. 4, No. 3, pp. 213–230
- Katus, Kalev 2003. Post-transitional fertility development: new perspectives introduced by Central and East European nations. — Jozwiak, Janina; Kotowska, Irena E. (Eds.). *Population of Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities* Warsaw: Statistical Publishing Establishment, pp. 117–138
- Katus, Kalev, Allan Puur, Asta Põldma 2002. *Eesti põlvkondlik rahvastikuareng*. RU sari D, nr 2. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Katus, Kalev, Allan Puur 2006a. *Eesti rahvastikuarengu raamat. Esimene väljaanne*. RU sari D, nr 5. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Katus, Kalev, Allan Puur 2006b. Rahvastikuteadus ja Eesti rahvastikuarengu pöördepunktid. — *Akadeemia*, nr 2, lk 259–285 ja nr 3, lk 491–522
- Katus, Kalev, Allan Puur, Asta Põldma 2008. *Eesti Pere- ja Sünnimusuring. Teine ring. Standardtabelid*. RU sari C, nr 26. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Katus, Kalev, Allan Puur, Luule Sakkeus 2008. Family formation in the Baltic Countries: A transformation in the legacy of state socialism. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 39, No. 2, pp. 123–156
- Katus, Kalev, Allan Puur, Luule Sakkeus, Asta Põldma 2009. Fertility development in the Baltic countries since 1990: Recent changes in the context of long-term trends. — *Yearbook of Population Research in Finland*, Vol. 44, pp. 7–32
- Keilman, Nico 2006. Households and families: Developed countries — Caselli, Graziella; Vallin, Jacques; Wunch, Guillaume (Eds.). *Demography: Analysis and Synthesis. A Treatise in Population*, Vol. 3. New York: Academic Press, pp. 457–476
- Kirk, Dudley 1996. Demographic transition theory. — *Population Studies*, Vol. 50, No. 3, pp. 361–387
- Kirk, Dudley, Dorothy S. Thomas 1960. The influence of business cycles on marriage, and birth rates. — *Demographic and Economic Change in Developed Countries*. Washington DC: National Bureau of Economic Research, pp. 257–276
- Klesment, Martin 2010. *Fertility Development in Estonia during the Second Half of the 20th Century: The Economic Context and its Implications*. Dissertations in Social Sciences No.46. Tallinn: Tallinn University
- Klesment, Martin, Allan Puur 2010. Effects of education on second births before and after societal transition: Evidence from the Estonian GGS. — *Demographic Research*, Vol. 22, No. 28, pp.891–932
- Kohler, Hans-Peter, Francesco C. Billari, José Antonio Ortega 2002. The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. — *Population and Development Review*, Vol. 28, No. 4, pp. 641–680
- Kohler, Hans-Peter, Francesco C. Billari, José Antonio Ortega 2006. Low fertility in Europe: Causes, implications and policy options. — Harris, Frank R. (Ed.). *The Baby Bust: Who Will Do the Work? Who Will Pay the taxes?* Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers, pp. 48–108
- Kravdal, Øystein 1992. The emergence of a positive relation between education and third birth rates in Norway with supportive evidence from the United States. — *Population Studies*, Vol. 46, No. 3, pp. 459–475
- Landry, Adolphe 1982 (1934). *La révolution démographique. Études et essais sur les problèmes de la population*. Paris: INED

- Lee, Ronald, D., David S. Reher (Eds.) 2011. Demographic Transition and Its Consequences. — *Population and Development Review*. A Supplement to Vol. 37
- Lesthaeghe, Ron 1995. The second demographic transition in western countries: an interpretation. — Mason, Karen; Jensen, Ann-Magrit (Eds.). *Gender and Family Change in Industrialised Countries*. Oxford: Clarendon Press, pp. 17–62
- Lesthaeghe, Ron 1998. On theory development: applications to the study of family formation. — *Population and Development Review*, Vol. 24, No. 1, pp. 1–14
- Lesthaeghe, Ron 2010. The unfolding story of the second demographic transition. — *Population and Development Review*, Vol. 36, No. 2, pp. 211–251
- Lesthaeghe, Ron, Dirk van de Kaa 1986. Twee demografische transitie's? — Lesthaeghe, Ron; Van de Kaa, Dirk (Eds.). *Bevolking: Groei en Krimp*. Deventer: Van Loghum-Slaterus, pp. 9–24
- Lesthaeghe, Ron, Karen Neels 2002. From the first to the second demographic transition: an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. — *European Journal of Population*, Vol. 18, pp. 325–360.
- Lesthaeghe, Ron, Johan Surkyn 2002. New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to emerging value orientations? — *Economic Survey of Europe*, Vol. 1. New York and Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, pp. 197–216
- Lesthaeghe, Ron, Camille Vanderhoeft 2001. Ready, willing, and able: A conceptualisation of transitions to new behavioural forms. — Casterline, John B. (Ed.). *Diffusion Processes and Fertility Transition*. Washington DC: National Academy Press, pp. 240–264
- Lutz, Wolfgang, Brian C. O'Neill, Sergei Scherbov 2003. Europe's population at a turning point. — *Science*, Vol. 299, No. 5615, pp. 1991–1992
- Macunovich, Diane J. 2002. *Birth Quake. The Baby Boom and Its Aftershocks*. Chicago and London: Chicago University Press
- Micheli, Giuseppe A. 2000. Kinship, family and social network: The anthropological embedment of fertility change in Southern Europe. — *Demographic Research*, Vol. 3, article 13
- Monnier, Alain, Jitka Rychtarhikova 1992. The division of Europe into East and West. — *Population: An English Selection*, Vol. 4, pp. 129–60
- Morgan, S Philip 2003. Is low fertility a twenty-first-century demographic crisis? — *Demography*, Vol. 40, No. 4, pp. 589–603
- Nazio, Tiziana 2008. *Cohabitation, Family and Society*. New York and London: Routledge, Taylor and Francis Group
- Ni Brolcháin, Máire 1993. East-West marriage contrasts, old and new. — Blum, Alain; Rallu, Jean (Eds.). *European Population II. Demographic Dynamics*. Paris: John Libbey Eurotext, pp. 461–479
- Notestein, Frank W. 1945. Population – The long view. — Schultz, Theodore W. (Ed.). *Food for the World*. Chicago: Chicago University Press, pp. 36–57
- Notestein, Frank W. 1953. The economics of population and food supplies: Economic problems of population change. — *Proceedings of the Eighth International Conference of Agricultural Economists*. Oxford: Oxford University Press, pp. 13–31
- Oeppen, Jim, James W. Vaupel 2002. Broken limits to life expectancy. — *Science*, Vol. 296, No. 10, pp. 1029–1031
- Oppenheimer, Valerie K. 1988. A theory of marriage timing. — *American Journal of Sociology*, Vol. 94, No. 3, pp. 563–589
- Palli, Heldur 1997. *Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus

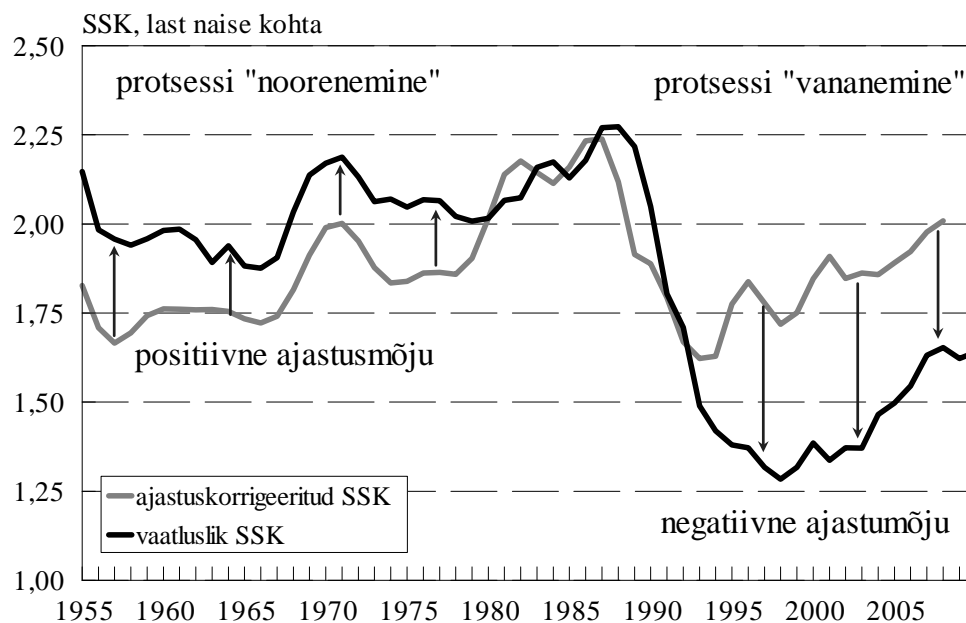
- Palli, Heldur 2004. *Traditional Reproduction of the Population in Estonia in the 17th and 18th Centuries*. RU Series D, No. 4. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Palloni, Alberto 2001. Diffusion in sociological analysis. — Casterline, John B. (Ed.). *Diffusion Processes and Fertility Transition*. Washington DC: National Academy Press, pp. 66–114
- Palomba, Rosella 1995. Italy: The invisible change. — Palomba, Rosella; Moors, Hein (Eds.). *Population, Family and Welfare*. Oxford: Clarendon Press, pp. 158–176
- Perelli-Harris, Brianna, Theodore P. Gerber 2011. Non-marital childbearing in Russia: Second demographic transition or pattern of disadvantage. — *Demography*, Vol. 48, No. 2, pp. 317–342
- Puur, Allan, Asta Põldma, Luule Sakkeus 2009. *Eesti Pere- ja Sünnimisuuring. Teine ring. Välistäritolu rahvastik. Standardtabelid*. RU sari C, nr 27. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
- Puur, Allan, Luule Sakkeus, Asta Põldma 2009. Change and continuity in partnership and childbearing patterns: Early evidence from the Estonian GGS. — Stankuniene, Vlada; Jasilionis, Domantas (Eds.). *The Baltic Countries. Population, Family and Family Policy*. Vilnius: Institute for Social Research, pp. 127–152
- Puur, Allan, Leen Rahnu, Ausra Maslauskaitė, Vlada Stankuniene, Sergei Zakharov 2012. Transformation of partnership formation in Eastern Europe: Legacy of the past demographic divide. — *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 43, No. 2. Forthcoming
- Reher, David S. 1998. Family ties in Western Europe: Persistent contrasts. — *Population and Development Review*, Vol. 24, No. 2, pp. 203–234
- Riddle, John M. 1997. *Eve's Herbs: A History of Contraception and Abortion in the West*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Roussel, Louis 1994. Fertility and family. — *European Population Conference. Proceedings*, Vol. I. Geneva: United Nations, pp. 35–110
- Ryder, Norman B. 1964. The process of demographic translation. — *Demography*, Vol. 1, No. 1, pp. 74–82
- Sobotka, Tomáš 2003. Re-Emerging diversity: Rapid fertility changes in Central and Eastern Europe after the collapse of the communist regimes. — *Population. English Selection*, Vol. 58, Nos. 4-5, pp. 451–485
- Sobotka, Tomáš 2004. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Thela Thesis
- Sobotka, Tomáš, Vegard Skirbekk, Dimiter Philipov 2011. Economic recession and fertility in the developed world. — *Population and Development Review*, Vol. 37, No. 2, pp. 267–306
- Spedér, Zsolt 2005. The rise of cohabitation as first union and some neglected factors of recent demographic developments in Hungary. *Demográfia. English Edition*, Vol. 48, pp. 77–103
- Teitelbaum, Michael S. 1984. *The British Fertility Decline: Demographic Transition in the Crucible of the Industrial Revolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Testa, Maria R. 2007. Childbearing Preferences and Family Issues in Europe: Evidence from the Eurobarometer 2006 Survey. — *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 357–379
- Thomson, Warren S. 1929. Population. — *American Journal of Sociology*, Vol. 34, No. 6, pp. 959–975
- Tsuya, Noriko O. 2006. Patterns and covariates of partnership formation in Japan. — *Journal of Population Problems (Jinko Mondai Kenkyu)*, Vol. 62, Nos. 1–2, pp. 1–19

- UN 1995–2011. *World Population Prospects*. New York: United Nations Population Division.
- UNECE 1999. Fertility decline in transition economies, 1982–1997: Political, economic and social factors. — *Economic Survey for Europe*, Vol. 1. New York and Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, pp. 181–194
- UNECE 2000. Fertility decline in transition economies, 1989–1998: Economic and social factors revisited. — *Economic Survey for Europe*, Vol. 1. New York and Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, pp. 189–207
- Vallin, Jacques, France Meslé 2009. The segmented trend line of highest life expectancies. — *Population and Development Review*, Vol. 35, No. 1, pp. 159–187.
- Van de Kaa, Dirk 1987. The Europe's second demographic transition. — *Population Bulletin*, Vol. 42, No. 1
- Van de Kaa, Dirk 1994. The second demographic transition revisited: Theories and expectations. — Beets, Gijs; van den Brekel, Hans; Cliquet, Robert; Dooghe, Gilbert; de Jong Gierveld, Jenny (Eds.). *Population and the Family in the Low Countries 1993: Late Fertility and Other Current Issues*. Pennsylvania/Amsterdam: Zwets and Zeitlinger, pp. 81–126
- Van de Kaa, Dirk 1999. Europe and its population: the long view. — Van de Kaa, Dirk; Leridon, Henri; Gesano, Giuseppe; Okolski, Marek (Eds.). *European Populations. Unity in Diversity*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 1–50
- Van de Kaa, Dirk 2004. Is the second demographic transition a useful research concept? Questions and answers. — *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 4–10
- Van Peer, Christine, Ladislav Rabušic 2008. Will we witness an upturn in European fertility in the near future? — Höhn, Charlotte; Avramov, Dragana; Kotowska, I. (Eds.). *People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study*, Vol. 1. Springer, pp. 215–242
- Vikat, Andres 1994. *Family Formation in Estonia*. Helsinki: Finnish Demographic Society.
- Vikat, Andres 2004. Women's labour force attachment and childbearing in Finland. — *Demographic Research* (Special Collection No. 3: Contemporary Research on European Fertility: Developments and Perspectives), Vol. S3, article No. 8, pp. 177–212
- Vishnevsky, Anatoly G. 1991. Demographic revolution and the future of fertility: A systems approach. — Lutz, Wolfgang (Ed.). *Future Demographic Trends in Europe and North America*. London: Academic Press, pp. 257–280
- Võrk, Andres, Mare Karu, Ene-Margit Tiit 2009. *Vanemahüvitis: kasutamise ning mõjud tööturu- ja sündimuskäitumisele 2004–2007*. Tallinn: Praxis
- Wu, Zheng 2000. *Cohabitation. An Alternative Form of Family Living*. Oxford: Oxford University Press

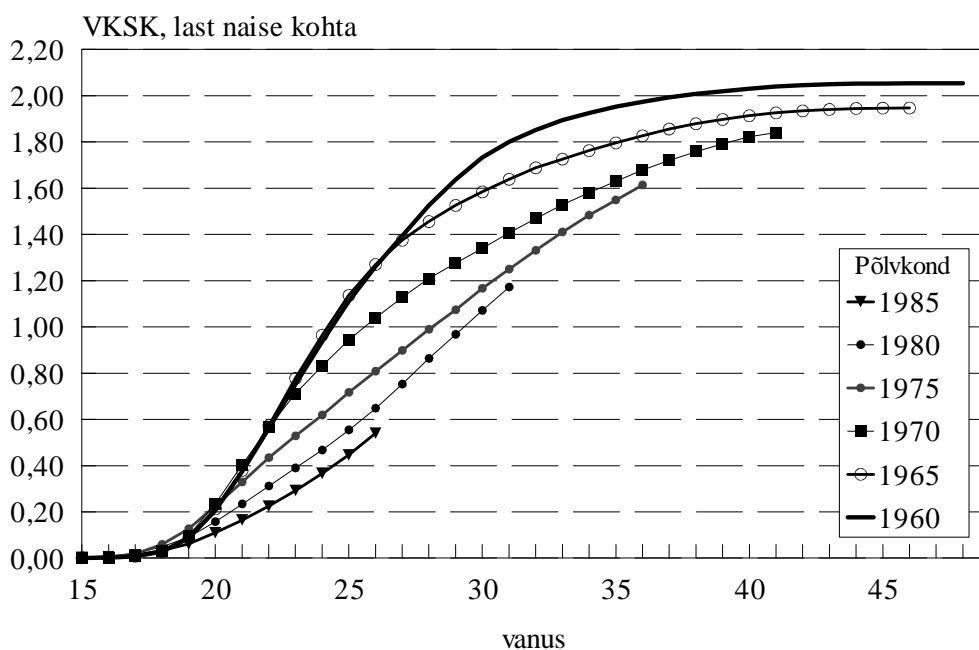
Joonis 1. Summaarne sündimuskordaja. Eesti ja teised EL-10 riigid, 1990–2010

Joonis 2. Ajastuskorjitud summaarne sündimuskordaja. Eesti, 1955–2010

Joonis 3. Vanuskumulatiivne sündimuskordaja. Eesti sünnipõlvkonnad, 1960–1985

Joonis 4. Vabaabieluna alanud esmaskooselude osakaal. Eesti ja teised GGS-uuringu riigid, 1960–2004

